

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

***Žena jako živitel i pečovatelka:
pracovní a rodinné strategie matek samoživitelek.
Kvalitativní studie***

Diplomová práce

Štěpánka Pfeiferová

Vedoucí diplomové práce: Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Prosinec 2007

Prohlášení:

Prohlašuji, že diplomovou práci na téma „Žena jako živitel i pečovatelka: pracovní a rodinné strategie matek samoživitelek. Kvalitativní studie“ jsem zpracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze dne 20. prosince 2007

Štěpánka Pfeiferová

Na tomto místě bych ráda poděkovala všem, kteří přispěli ke vzniku následujícího textu. V první řadě děkuji Mgr. Radce Dudové, Ph.D., která stála u samotného zrodu výzkumného projektu, jehož je provedená studie součástí, a která v celém průběhu realizace výzkumu dohlížela na jeho metodologickou korektnost a plodnými konzultacemi posouvala práci od abstraktního náčrtu ke konkrétní realizaci. Spolu s ní patří díky celému oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR, jež mi poskytlo potřebné zázemí, materiální vybavení, přínosná školení a nezanedbatelnou pomoc v podobě přepisu některých rozhovorů.

Dále bych chtěla poděkovat Doc. PhDr. Jiřímu Šubrtovi, CSc. za trpělivé vedení práce, vstřícný přístup a zvyšování pracovní morálky. Speciální poděkování patří PhDr. Davidu Emlerovi za velmi rychle provedené, přesto však důkladné korektury, a podnětné připomínky, jež mi usnadnily závěrečnou, redakční fázi výzkumu.

Studie by nemohla být uskutečněna bez podpory mých kolegů a blízkých, jmenovitě pracovníků CeFReSu, kteří vždy přistupovali s pochopením k mé občasné pracovní indispozici způsobené studijním vytížením, mé rodině, přátelům a všem osobám, které mi zprostředkovaly svůj náhled na studovanou problematiku, čímž mi pomohli korigovat náhled vlastní.

V neposlední řadě patří můj díky všem matkám samoživitelkám, které si ve svém nabitém denním programu našly čas k tomu, aby odpověděly na mé otázky a umožnily mi tak nahlédnout do jejich světa a lépe pochopit jeho zákonitosti.

Věnováno Haně Kloubové, která se sama v průběhu realizace výzkumu ocitla v situaci matky samoživitelky, a Davidovi, mé velké životní výzvě.

Abstrakt

Diplomová práce vznikla na základě kvalitativní studie vzájemného vztahu pracovního a soukromého života matek samoživitelek, která je součástí výzkumu „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života“, prováděného oddělením Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR.

Ve své první části se snaží zmapovat významné změny na pracovním trhu a nejvýraznější tendence v rodinném chování po roce 1989. Část analytická si poté klade za cíl zachytit vzájemný vztah proměn v těchto dvou oblastech na konkrétním příkladu skupiny matek samoživitelek.

Nástrojem k uchopení problematiky se stala metoda polostrukturovaných kvalitativních rozhovorů, doplněná o statistickou analýzu dat z předchozího reprezentativního dotazníkového šetření. Použité postupy měly pomoci nalézt odpověď na dvě klíčové otázky: jakým způsobem se nároky současného pracovního trhu promítají do křehkosti partnerských vztahů a jak rodinná situace matek samoživitelek ovlivňuje jejich chování na trhu práce.

Ukazuje se, že strukturální změny na trhu práce s proměnami forem rodinného života úzce souvisí. Z interpretací dotazovaných žen vyplývá, že jednou z možných příčin nárůstu počtu neúplných rodin je nesoulad mezi zvyšujícími se nároky trhu práce a přetrvávajícím tradičním rozdělením rolí v rodině. Situace matky samoživitelky se na druhé straně odráží ve zvolených pracovních strategiích informátorek a rovněž v jejich výchozí pozici na pracovním trhu.

Získané poznatky jsou náčrtem dílčí části reality porozchodové situace a nekladou si tedy nárok na odhalení všech jejích zákonitostí. Mohou však sloužit nejen jako předvýzkum pro badatele zabývající se stále aktuálnější problematikou neúplných rodin, ale také jako podklad pro rozhodování v oblasti sociální politiky.

Abstract

The thesis “Women in the Role of Breadwinners and Care-takers: Work and Family Strategies of Single Mothers. Qualitative Inquiry“ was written on the bases of a qualitative inquiry concerning the mutual relationship of single mother’s work and private lives which is a part of the research “The Context of Changes in the Labour Market and Forms of Private, Family and Partner Life in Czech Society”, carried out by the Gender and Sociology Department of the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic.

The first part tries to survey the important labour market changes and the most distinctive family behaviour trends after 1989. The analytic part has as its subject to observe the mutual relationship of the changes within the two fields on a particular group of single mothers.

To seize the problem, the method of semi-structured qualitative interviews was used, completed by a statistical analysis of previous representative survey data. The procedures applied should have helped to find an answer to the two key questions: In which way the current labour market demands reflect in the partnerships’ fragility and How the single mothers’ family situation affects their work behaviour.

It reveals that structural changes of the labour market are closely related to the family-life modifications. It results from the interviewed women’s interpretations that the raising number of incomplete families could be also caused by discrepancy between the increasing labour market exigencies and maintaining the traditional role-distribution within the family. On the other hand, the single mothers’ situation reflects on the work strategies chosen by the communicants and on their initial labour market position.

The gained knowledge is just an outline of a fragment of the after-separation reality and doesn’t try to reveal all its regularities. However, it can serve not only as a starting point for researchers dealing with the increasingly topical problem of incomplete families, but also as a background for social politics decision making.

Obsah

Abstrakt.....	4
Abstract.....	5
Obsah	5
ÚVOD.....	7
1 PROMĚNY PRACOVNÍHO TRHU A SOUKROMÍ PO ROCE 1989.....	10
1.1 Individualizovaná společnost.....	11
1.2 Nový pracovní trh v životě jednotlivců	13
1.3 Nová tvář rodiny	14
2 METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA A REALIZACE VÝZKUMU	18
2.1 Výzkum „Proměny“	18
2.2 Sonda do života matek samoživitelek.....	19
2.2.1 Sestavení vzorku.....	20
2.2.2 Průběh rozhovorů a zpracování informací.....	22
2.2.3 Specifika kvalitativní analýzy.....	24
3 CO BYLO PŘED ROZVODEM ANEB MŮŽE ZA TO TRH PRÁCE?.....	27
3.1 Změny na trhu práce a jejich vliv na osobní biografie žen.....	27
3.1.1 Pracovní doba a flexibilita v českých podmínkách.....	28
3.1.2 Ženy na trhu práce	30
3.2 Příčiny rozchodu	33
3.3 Genderová dělba práce v rodině	38
3.3.1 Dvojí zatížení žen	39
3.3.2 Kdo co dělá	41
3.3.3 Uspořádání rodiny v příbězích samoživitelek.....	44
3.3.4 Muži a domácnost	47
3.3.5 Stereotypy o rodičovských rolích a jejich důsledky pro pracovní pozici žen	49
3.3.6 Ideální domácnost.....	51
3.4 Kritické aspekty kariéry muže	54
3.4.1 Zvyšování časové náročnosti práce	54
3.4.2 Selhávání mužů v roli živitele	57
3.5 Shrnutí – je tedy na vině trh práce?	58
4 CO SE STANE PO ROZVODU ANEB „TAKHLE JSEM SI TO NEPŘEDSTAVOVALA“.....	61
4.1 Možnost volby?.....	61
4.1.1 Ženy na trhu práce	63
4.1.2 Mateřství jako handicap	64
4.1.3 Samoživitelky na trhu práce.....	65
4.1.4 Generační znevýhodnění.....	67
4.2 Pracovní strategie.....	68
4.2.1 Harmonizace pracovních a rodinných povinností.....	70
4.2.2 Finanční ohodnocení práce	74
4.2.3 Seberealizace v pracovní oblasti	75
4.3 Shrnutí – odráží se status matky samoživitelky v pracovních strategiích?.....	76
ZÁVĚR	77
Literatura.....	80
Příloha 1	84

ÚVOD

Předkládaná práce je prezentací výsledků jedné z dílčích částí výzkumu „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života“ (dále jen „Proměny“), prováděného oddělením Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Cílem tohoto výzkumu bylo zjistit, jaký je vzájemný vztah mezi změnami, jež proběhly na pracovním trhu a v rodinném chování od roku 1989, tedy zda spolu souvisí nové tendence v oblasti uspořádání soukromého života a přechod k tržnímu hospodářství se svými dopady na trh práce. Zatímco v první fázi šetření byla pozornost zaměřena obecně na populaci České republiky, druhá fáze výzkumu se uskutečnila na deseti blíže definovaných sociálních skupinách. A právě jedna z těchto skupin – matky samoživitelky – je předmětem následující analýzy.

Ekonomická transformace 90. let 20. století byla provázena transformací společenskou, jež se odrazila mj. i na uspořádání rodinného života. Je patrné, že v posledních dvou desetiletích se prohlubuje tendence ke zmenšování rodinných jednotek a vedle nukleární rodiny s jedním až dvěma dětmi se prosazují domácnosti jednotlivců a neúplných rodin. V čele neúplných rodin stojí ve většině případů v České republice žena – matka, matky samoživitelky se tedy stávají sociální skupinou s rostoucím významem na trhu práce i v dalších oblastech života společnosti.

Vzhledem k tomu, že výzkum Sociologického ústavu se zabýval především otázkou vzájemného vztahu trhu práce a soukromého života, je i sonda do života matek samoživitelek orientována na zachycení vzájemného působení těchto dvou sfér. Jde jí především o to zhodnotit, jakým způsobem se nový pracovní trh promítá do vzniku neúplných rodin a rozpadu partnerských svazků, a zároveň zmapovat, jak se konkrétní rodinná situace matek neúplných rodin odráží v jejich strategiích na trhu práce.

První část textu by měla nastínit nejdůležitější změny, k nimž došlo na trhu práce a v uspořádání soukromého života v důsledku ekonomické a společenskopolitické transformace v 90. letech 20. století. Zvláštní pozornost se

v ní zaměřuje na nejvýraznější tendence v uspořádání rodinného života a mezi nimi především na zvyšující se procento neúplných rodin. Probíhající změny v oblasti uspořádání soukromého života jsou nahlíženy skrze paradigma individualizace, zejména v pojetí Ulricha Becka a Elisabeth Beck-Gernsheim [1995] a François de Singlyho [2000, 2003].

Druhá část studie je představením metodologických postupů a zvolených technik výzkumu. Jsou v ní formulovány základní analytické otázky, které předcházely samotné realizaci výzkumu, a popsány metody, jež byly uplatněny v jednotlivých částech šetření. Zatímco první, obecnější fáze výzkumu vychází z dat sebraných při rozsáhlém dotazníkovém šetření, a je tedy založena především na použití statistických metod pro zpracování kvantitativních dat, druhá fáze výzkumu se opírá o kvalitativní metodologii, konkrétně o polostrukturované rozhovory, zaměřené na úzce vymezenou cílovou skupinu matek samoživitelek. Tyto rozhovory tvoří opěrnou osu níže popsaného výzkumu a metodologická část se proto blíže věnuje především popisu jejich realizace.

Další dvě části práce jsou věnovány výsledkům analýzy a jejím širším teoretickým souvislostem. První z nich se zaměřuje na působení pracovního trhu na soukromý a především partnerský život jedinců a snaží se odpovědět na otázku, zda a do jaké míry je to právě pracovní trh, který činí partnerské vztahy křehčími, a jaký je tedy podíl tlaků nového pracovního trhu na vzniku neúplných rodin. Jak se ukazuje, dotýká se tato problematika nejen samotného charakteru trhu práce, ale také genderového rozdělení rolí uvnitř rodiny.

Druhá část prezentující výsledky analýzy popisuje pracovní a rodinné strategie matek samoživitelek. Snaží se vysledovat, jak ženy zvládají situaci po rozvodu či rozchodu, jakých zdrojů využívají k zabezpečení chodu domácnosti a jaké taktiky volí na trhu práce. Získané informace podávají obraz chování matek samoživitelek na trhu práce, zároveň však také mapují bariéry, na které při tom sledované ženy narážejí.

Závěrečná část práce je shrnutím výsledků výzkumu a zhodnocením jeho přínosu pro další badatelskou činnost ve zkoumané oblasti. Vzhledem k tomu, že podíl neúplných rodin se dlouhodobě zvyšuje a matky samoživitelky dnes již

nepatří mezi zanedbatelné skupiny obyvatel, a vzhledem k neschopnosti pracovního trhu uspokojivým způsobem tyto aktéry absorbovat, jsem přesvědčena o aktuálnosti a důležitosti zvoleného tématu práce. Doufám, že výsledky z ní vyplývající poslouží nejen jako opěrný bod pro ty, kteří se danou problematikou budou zabírat na poli akademickém, ale rovněž jako jeden z podkladů pro rozhodování v oblasti sociální politiky.

1 PROMĚNY PRACOVNÍHO TRHU A SOUKROMÍ PO ROCE 1989

Česká republika prodělala v posledních dvou desetiletích množství významných změn. Pád komunistického režimu v listopadu 1989 byl následován obdobím ekonomické a politické transformace, doprovázené sociálními a kulturními proměnami, a potažmo změnami hodnot, životního stylu a forem společenského života. Zatímco tradiční formy sociálního života mizí nebo se alespoň významným způsobem přeměňují, do popředí zájmu se dostává individuum se svými potřebami a zájmy a problematizuje se otázka sociální soudržnosti. Společenský řád a sociální reprodukce byly v minulosti zajišťovány prostřednictvím instituce rodiny, jež však v posledních letech prodělává v České republice, stejně jako v ostatních západních společnostech, zcela zásadní transformaci. Mezi její nejviditelnější projevy patří aktivita žen na trhu práce, ústup významu instituce manželství a s ním související rozšíření nesezdaných soužití, růst počtu rozvodů a neúplných rodin, odkládání rodičovství spojené s poklesem úhrnné plodnosti či rostoucí počet osob žijících bez partnera.

Způsoby, jakými si jednotlivci organizují svůj soukromý, rodinný a partnerský život, do značné míry vycházejí z vnějších podmínek a aktéři zároveň zpětně na tyto vnější podmínky působí a tím je přetvářejí. Mezi vnějšími podmínkami figuruje i pracovní trh, který v podmínkách České republiky prodělal od roku 1989 zcela zásadní změny, a spolu s ním pracovní-profesní situace aktérů a jejich pracovní vytížení. Nabízí se proto otázka, zda právě přeměny pracovního trhu mohly být jedním z rozhodujících faktorů podílejících se na proměnách forem společenského života a zda také naopak změny v uspořádání rodinného života mohly přispět k rychlosti transformace pracovního trhu.

Charakter nového pracovního trhu je určován takovými jevy, jakými je globalizace, tlak na intenzitu a flexibilitu pracovní doby, nezaměstnanost, pracovní migrace apod., což se musí nutně odrážet ve způsobu, jakým si lidé organizují svůj soukromý život, volný čas či životní styl. Mění se rovněž vzájemný vztah pracovního a rodinného života, poměr mezi soukromým a

veřejným a všechny tyto změny se společně promítají do nových forem rodinného soužití a do způsobů, jakými si aktéři konstruují svou sociální identitu.

V oblasti uspořádání soukromí dochází k zmenšování velikosti domácností a ruku v ruce s ním ke zmenšování velikosti nukleární rodiny. Děje se tak jednak v důsledku snižování počtu dětí v rodině, odkládání založení rodiny do vyššího věku a sílícímu fenoménu bezdětnosti, jednak díky růstu podílu neúplných rodin vlivem rostoucí rozvodovosti a přibývání nesezdaných soužití. Pozorované jevy svědčí o poklesu stability instituce rodiny. Mění se důvody partnerského soužití i očekávání a hodnoty s ním spojené a rodina získává zcela nové funkce.

1.1 Individualizovaná společnost

Dle současných sociologických teorií dochází v západních společnostech ke stále výraznější individualizaci a k vyvázání jedinců ze skupin a komunit, jež dříve do značné míry určovaly jejich identitu.¹ Nejde však o nový fenomén, nýbrž o rozšíření procesu, jež ve svých pracích reflektovali již v 19. století Karl Marx, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies či Emile Durkheim a o století později Norbert Elias. Ve 20. století se postupně individualizují všichni jedinci bez ohledu na věk a pohlaví a díky rozšiřování trhů a globalizaci navíc západní typ individualizace proniká do všech částí světa.

Pozitivní a negativní aspekty individualizace hodnotí ve svém společném díle Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim, pro něž tento jev znamená na jedné straně vyvázání jednotlivců z předem definovaných pravidel a povinností a možnost svobodně se rozhodovat a vyjednávat nové situace, na straně druhé ztrátu pevného zakotvení a vnitřní stability, a tedy větší složitost života, neboť nutnost rozhodování s sebou nese tíhu zodpovědnosti za sebe sama a nutí jedince brát na sebe množství rizik.²

¹ [Singly 2003]

² [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

Individualizace ovšem nemusí znamenat, že by lidé chtěli žít izolovaně od druhých a že by nadále nenavazovali vzájemné vztahy. Francouzský sociolog François de Singly nazývá současný individualismus „individualismem vztahovým“, čímž chce poukázat na to, že lidé stále žijí ve vazbách s ostatními, byť jsou tyto vazby volitelné a zrušitelné, a že namísto jedné sociální příslušnosti, jež dříve plně určovala jejich život, usilují o vytvoření většího počtu různých vazeb a sociálních příslušností. Jednotlivé vztahy se tak sice částečně zeslabují, zároveň se však multiplikují, čímž je zajištěna integrita společnosti i individua.³ Přítomnost druhých je pro každého jedince důležitá při vytváření jeho osobní identity. Cílem rodiny tak již není transmise ekonomických statků a morálních hodnot mezi skupinami jednotlivců a generacemi, jež v minulosti stimulovala potřebu partnerské soudržnosti, nýbrž individualizace a seberealizace jejich jednotlivých členů. Rodina se stává hlavním prostorem, v němž dochází prostřednictvím významných blízkých k odhalování, sebepotvrzování a konstrukci osobní identity individua. Podle Singlyho je to důvod, proč intimní vztahy dnes dosahují možná větší důležitosti než kdykoli v minulosti, přestože jsou stále náročnější a nestabilnější.⁴

Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim [1995] soudí, že individualizační proces destabilizuje manželské a partnerské svazky od chvíle, kdy se začíná týkat obou pohlaví. Zatímco tradiční rodinný model byl založen na genderové dělbě rolí, v níž muži příslušelo zajistit rodinu působením ve veřejné sféře, tedy na pracovním trhu, a ženě připadala povinnost péče o rodinu a o domácnost, současné rodinné uspořádání počítá se zapojením obou pohlaví do veřejné oblasti. Od 60. let 20. století se ženy snaží získat vlastní autonomii a svou participací na trhu práce usilují o možnost realizovat se přímo, nikoli již tedy prostřednictvím mužských členů rodiny. Pracovní trh však vyžaduje individuum, jež není omezeno soukromými závazky a jež organizuje svůj život na základě požadavků zaměstnavatele, což znesnadňuje plnění povinností spojených s péčí o rodinu a o domácnost, které je ovšem od žen stále očekáváno. Je evidentní, že

³ [Singly 2003]

⁴ [Singly 2000]

uspokojivého rodinného a partnerského života nemůže být dosaženo, pokud se oba partneři pokoušejí realizovat na pracovním trhu. Za stávajících podmínek jsou to většinou ženy, které obětují své kariérní ambice ve prospěch vytváření rodinného zázemí pro muže, avšak s postupující individualizací tak činí s čím dál tím menší ochotou. Přestože soukromá sféra zůstává pro většinu žen prioritou,⁵ současná situace se jim jeví jako nevyhovující. Muži zároveň obvykle nejsou schopni změnit své rodinné chování a právě toto napětí vede podle Becka a Beck-Gernsheim k destabilizaci partnerských vztahů. Jejich křehkost tak připisují vnějším protichůdným tlakům, jimž jsou jedinci v západních společnostech dnes vystaveni.

1.2 Nový pracovní trh v životě jednotlivců

Pracovní trh, který se u nás začal etablovat v 90. letech 20. století a který je charakteristický pro kapitalistické země, nese znaky, na něž poukazují Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim. Od jednotlivých aktérů vyžaduje nepřerušovanou pracovní dráhu, častou přítomnost na pracovišti nebo připravenost v kterémkoli okamžiku plnit pracovní povinnosti, časovou i prostorovou flexibilitu podle potřeb zaměstnavatele, ochotu ke zvyšování kvalifikace atd. Tlak na plnění požadavků trhu se přitom stupňuje spolu s tím, jak roste nejistota práce, a to především v případě nejmladších a nejstarších generací ve věku ekonomické aktivity a rovněž více v případě žen než v případě mužů. Na druhou stranu se ovšem také objevují nové formy práce a pracovní režimy, jež odpovídají potřebě harmonizace pracovního a soukromého života: roste a diverzifikuje se nabídka forem zkrácené pracovní doby, rozšiřuje se spektrum výdělečných činností, které lze vykonávat z domova, a tím se částečně stírá hranice mezi soukromým a veřejným. Na současném pracovním trhu se tedy projevují protikladné tendence, a zatímco pro někoho mohou být nové možnosti

⁵ Ve výzkumu „Proměny“ byly preference mezi prací a rodinou zjišťovány otázkou: „Když porovnáte svou práci na jedné straně a Vaši rodinu a blízké na straně druhé, co je ve Vašem životě v současné chvíli důležitější?“ Ze všech dotázaných žen se 57,5 % přiklonilo k tomu, že je pro ně důležitější jejich rodina a blízcí, zatímco u mužů se takto vyjádřilo 39,4 %. Naopak práce byla uvedena jako důležitější 13,1 % mužů a 6,3 % žen. Pro 47,6 % mužů a 36,2 % žen jsou obě sféry stejně důležité.

uspořádání pracovního života příležitostí k lepší harmonizaci pracovních a rodinných povinností, pro jiné představují požadavky pracovního trhu významnou překážku v koncipování soukromého života podle vlastních představ.

Možnosti zvyšování kvalifikace a budování pracovní kariéry, které se otevřely po roce 1989, jistě přispěly k tomu, že se zvětšil počet lidí, pro něž oblast práce představuje nejdůležitější prostor pro seberealizaci. Arlie R. Hochschild [1997] tuto skutečnost přikládá také tomu, že soukromý život se v současných podmínkách jeví jako nejistý a nestabilní, což částečně vyplývá z nedostatku času a energie pro řešení každodenních problémů rodinného a partnerského života, částečně z rozpadu tradičních struktur, jež definovaly jasná pravidla pro řešení problémů každodenního života. Jejich absence nutí jednotlivce k množství rozhodnutí, jejichž výsledek není předem dost dobře předvídatelný, což jen zvyšuje nejistotu provázející individua v soukromém životě, a především na poli partnerských vztahů.

Uvedené tendence posledních dvou desetiletí nevstupují do života všech skupin obyvatelstva stejným způsobem. Všichni aktéři vycházejí při rozhodování v pracovním i soukromém životě z konkrétních podmínek a preferencí a vzájemný vliv práce a rodinného či partnerského života se tedy v každé sociální skupině bude projevovat odlišným způsobem. I proto se níže popsany výzkum zaměřuje na konkrétní skupinu obyvatel se specifickými problémy při harmonizaci pracovního a soukromého života.

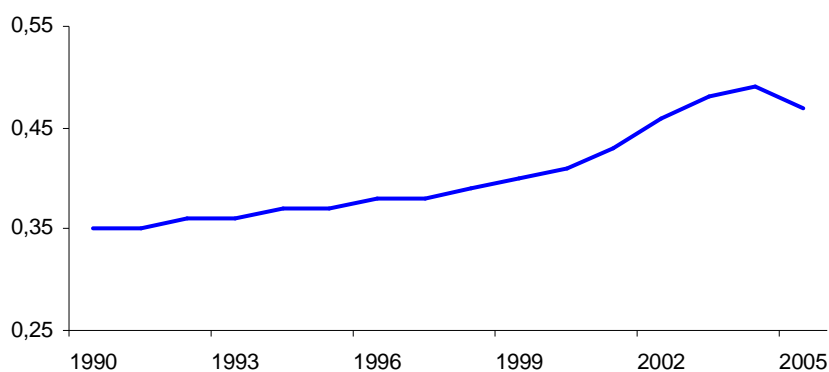
1.3 Nová tvář rodiny

Výběr matek samoživitelek jako jedné ze skupin, na něž se zaměřila pozornost v kvalitativní části výzkumu, vyplýval mj. z pozorování aktuálních trendů v rodinném chování. Společenská transformace a návrat ke způsobům reprodukce běžným v západních evropských zemích s sebou přinesly zásadní proměny demografické struktury České republiky. O jejich příčinách se rozpoutala diskuse mezi zastánci názoru, že demografické změny v ČR jsou přirozeným důsledkem proměny hodnot a rostoucí individualizace společnosti, a

těmi, kdo soudí, že demografické změny vyplývají z negativních socioekonomických dopadů transformace. Mezi základní tendence v demografickém chování patří strmý pokles porodnosti pod prostou míru reprodukce, snížení sňatečnosti a odkládání obojího do vyššího věku, snížení potratovosti, zlepšení charakteristik úmrtnosti či nárůst podílu nesezdaných soužití a mimomanželských dětí, vysoká míra rozvodovosti a růst celkové variability forem uspořádání soukromého života.

Rostoucí počet rozvodů a rozchodů partnerských párů s dětmi,⁶ a tedy růst počtu neúplných rodin, je jednou z nejvýraznějších tendencí projevujících se v rodinném chování na přelomu 20. a 21. století a Česká republika se dnes intenzitou rozvodovosti 0,47 (údaj za rok 2005) dokonce řadí mezi evropské země s nejvyšší rozvodovostí.⁷ Její hodnota rostla v celém poválečném období, nicméně od 90. let 20. století se tento růst zrychlil, a to i přesto, že v roce 1999 proběhly legislativní změny, jejichž cílem bylo zpřísnit podmínky rozvodu.⁸ Hodnota úhrnné rozvodovosti se v současnosti ustálila na hladině, která odpovídá rozpadu téměř poloviny původně uzavřených manželství.⁹

Graf 1-1 Úhrnná rozvodovost v letech 1990-2005

⁶ 60-70 % rozvodů se odehrává v rodinách s dětmi. [Dudová 2007]

⁷ [Vohlídalová 2006a]

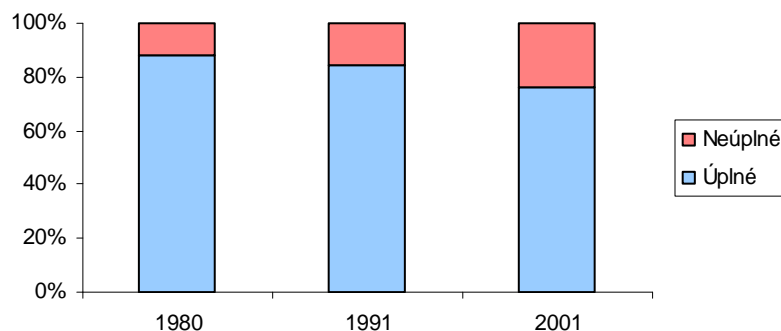
⁸ [Fialová 2005]

⁹ Ukazatel úhrnné rozvodovosti udává podíl manželství, která by zanikla rozvodem, kdyby intenzita rozvodovosti zůstala stejná jako v roce pozorování. Viz [Fialová 2005, Vohlídalová 2006b]

V mezinárodním srovnání za rok 2003 dosáhlo vyšších hodnot úhrnné rozvodovosti v Evropě pouze Švédsko (0,54), Belgie (0,54) a Finsko (0,51).¹⁰

Lze říci, že v populaci klesá obliba instituce manželství. S tím souvisí i fakt, že vedle rozvodů přispívají k rostoucímu podílu neúplných rodin rovněž rozchody partnerů, kteří mají děti, nicméně žijí v nesezdaném soužití, či přibývající počet žen, jež se rozhodly stát „dobrovolnými svobodnými matkami“, tedy které se rozhodují mít děti navzdory vědomí, že je budou vychovávat bez partnera.¹¹ Statut svobodné či rozvedené matky přestává ve veřejném mínění podléhat stigmatizaci, jak tomu bylo v minulosti. Tyto jevy přispívají k postupným změnám ve složení rodinných domácností a mezi rodinami s dětmi roste podíl rodin s jediným živitelem. Zatímco v roce 1980 představovaly neúplné rodiny 12,1 % a v roce 1991 15,4 % všech rodinných domácností se závislými dětmi, v roce 2001 to bylo již téměř 24 %, tedy takřka čtvrtina rodin s dětmi.¹²

Graf 1-1 Rodinné domácnosti se závislými dětmi

V podmínkách České republiky se hlavami neúplných rodin stávají většinou ženy – matky. Podle Sčítání 2001 je tomu tak v 85 % případů.¹³ Skupina žen, jež bychom mohli označit za samoživitelky, se tak stává čím dál tím významnější skupinou vstupující na trh práce a vyvíjející specifické strategie v

¹⁰ [Vohlídalová 2006a]

¹¹ [Kozlová a Tomanová 2005]

¹² Viz [Kuchařová 2005a]

¹³ [Kuchařová 2005b]

pracovním i soukromém životě. Je proto případné se touto skupinou zabývat, zmapovat volby, jež tyto ženy činí v obou sférách, a pokusit se tak pochopit, zda a jakým způsobem se uspořádání pracovního a rodinného života navzájem ovlivňují.

2 METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA A REALIZACE VÝZKUMU

2.1 Výzkum „Proměny“

Výzkum „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života“ byl zahájen oddělením Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR v roce 2005 a byl rozdělen na dvě etapy. V první z nich (2005-2006) bylo provedeno rozsáhlé šetření na reprezentativním vzorku populace České republiky, jehož cílem bylo extenzivně zmapovat formy pracovního a soukromého života v různých skupinách a segmentech české populace a jejich vzájemný vztah.

V druhé etapě výzkumu (2006-2008) bylo realizováno 10 kvalitativních hloubkových sond, jež byly zaměřeny na specifické sociální skupiny. Jednalo se o takové skupiny, u nichž bylo možné předpokládat, že nový pracovní trh se výrazným způsobem promítnul do jejich biografie, které se zformovaly pod vlivem současných trendů v pracovním nebo rodinném chování, či ty, jež nelze dobře postihnout kvantitativními metodami. Při definici těchto skupin byla uplatňována jak teoretická východiska, tak empirické poznatky získané během první etapy výzkumu. Zatímco dotazníkové šetření mělo popsat základní strategie aktérů na pracovním trhu i v soukromí, kvalitativní studie měly umožnit proniknout do hloubky dané problematiky a porozumět mechanismům, jež v konkrétních segmentech společnosti tyto strategie formují.

V rámci první, kvantitativní, fáze výzkumu, byl metodou kvótního výběru sestaven výběrový soubor čítající 5510 respondentů (2778 mužů a 2732 žen), jehož klíčové charakteristiky svým rozložením odpovídaly celkovému rozložení v populaci České republiky. Do výběrového souboru byli voleni lidé ve věku 25-54, neboť bylo potřeba zajistit takové respondenty, kterých se přímo dotýká problematika změn pracovního trhu a organizace soukromého, rodinného a partnerského života. Rozsáhlost souboru měla umožnit zmapovat sledované jevy v užších skupinách obyvatel. Získané informace byly posléze upraveny pro

statistické zpracování a takto získaná data byla analyzována pomocí programu SPSS.

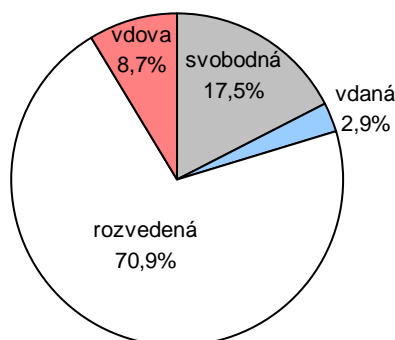
Cílem kvalitativní části projektu bylo porozumět sociální realitě deseti vybraných skupin obyvatelstva. Nástrojem k její realizaci byly především metody rozhovoru a ohniskových skupin. Pro zachycení sociální reality individuálních respondentů a odhalení způsobů, jimiž tuto realitu sami interpretují a konstruují, byly využity především hloubkové polostandardizované rozhovory. Pro každou z vybraných skupin jich bylo provedeno 15 – 20. Všechny rozhovory byly zvukově zaznamenány, přepsány do textové podoby a dále analyzovány za pomoci programu Atlas.ti.

2.2 Sonda do života matek samoživitelek

Jak již bylo uvedeno, jedna z deseti kvalitativních sond se zaměřila na pracovní a soukromý život matek samoživitelek. Jejím jádrem bylo uskutečnění a následná analýza dvaceti hloubkových rozhovorů se ženami, jež spadají do této cílové skupiny.

Samotné realizaci sondy předcházelo zhodnocení dat z dotazníkového šetření. Ve výběrovém souboru bylo identifikováno 275 žen, jež žijí bez partnera, avšak s dětmi, z nichž alespoň jednomu je maximálně 18 let, a které by tedy bylo možné kvalifikovat jako samoživitelky. V celkovém vzorku tvoří tato skupina cca. 5 % respondentů. 70,9 % z nich představují rozvedené a 17,5 % svobodné matky:

Graf 2-1 Rodinný stav samoživitelek

Skupina samoživitelek byla podrobena hlubšímu rozboru a její charakteristiky byly porovnávány s charakteristikami celého výběrového souboru, jeho ženské části a s charakteristikami dalších sociálních skupin. Tato analýza umožnila zmapovat specifické tendence v chování matek samoživitelek na pracovním trhu a v soukromém životě a připravila tak půdu pro klíčovou část výzkumu – kvalitativní rozhovory.

2.2.1 Sestavení vzorku

Úkolem rozhovorů bylo především nalézt možnou odpověď na dvě základní otázky: za prvé zda a eventuálně jak ovlivňuje nový pracovní trh aktuální trend růstu počtu neúplných rodin, tzn. jak se oblast práce promítá do soukromého života v případě rozpadu partnerských svazků, a za druhé jak je chování na trhu práce determinováno rodinnou situací, tedy jaké strategie volí ženy, jež se ocitly v situaci samoživitelky.

Aby bylo možné zachytit vzájemný vztah oblasti práce a soukromí, bylo potřeba vybrat pro uskutečnění rozhovorů komunikační partnerky, které se musí angažovat v obou oblastech zároveň. Pro kvalitativní část výzkumu byly proto vybírány ženy, jež vykonávají nějakou výdělečnou činnost, mají alespoň jedno dítě ve věku do deseti let a žijí bez partnera. Právě u těchto žen lze totiž předpokládat, že budou čelit tenzi protikladných požadavků trhu práce a rodiny nejvíce.

Pro splnění posledního kritéria výběru komunikačních partnerek bylo nezbytné zvolit takový způsob vyhledávání respondentek, který by umožnil identifikaci žen žijících s dětmi bez partnera. Jako účinný prostředek se v tomto směru ukázal internet, konkrétně inzeráty, které si podávají ženy s dětmi za účelem seznámení. Jejich prostřednictvím bylo nalezeno 15 z celkového počtu dvaceti informátorek a rovněž korespondence se samoživitelkami, jež se nakonec rozhovoru nezúčastnily, se stala cenným zdrojem informací. Zbývajících pět komunikačních partnerek bylo získáno metodou „sněhové koule“, tedy na

základě doporučení přátel, známých nebo žen, které se samy zúčastnily rozhovoru.

Skutečnost, že většina informátorek byla nalezena díky tomu, že aktivně hledá partnera, musela být zohledněna při následné analýze a interpretacích jednotlivých výpovědí. Lze z ní mj. vyčíst, že dotazované ženy i přes zkušenost rozpadu manželství či partnerství nerezignovaly na partnerské vztahy jako takové a je evidentní, že v našem vzorku budou převažovat samoživitelky, které nechtějí zůstat dlouhodobě v pozici osamělé matky. Rovněž fakt, že rozhovor mohl být proveden jen s těmi ženami, které pozitivně reagovaly na žádost o spolupráci, má nepochybně dopad na charakter vzorku. Samoživitelky nalezené touto metodou mají specifické motivace pro poskytnutí rozhovoru, ať už se jedná o touhu vyjádřit nespokojenost s vlastní situací, potřebu interpretovat sebe sama vyprávěním vlastního příběhu nebo čistě o zájem o podobný typ výzkumů. Je pravděpodobné, že se mezi nimi vyskytují více ženy, které se cítí být v roli oběti, spíše než v roli viníků vzniku neúplné rodiny. Sonda se také omezuje převážně na ženy, které mají pravidelný přístup k internetu.

Jednotlivé kvalitativní sondy byly v rámci výzkumu „Proměny“ omezeny maximálním počtem dvaceti rozhovorů. Při jejich realizaci tedy nebylo postupováno metodou saturace vzorku, spočívající ve vyhledávání nových komunikačních partnerů až do okamžiku, kdy další rozhovory nepřinášejí dostatek nových informací. Přesto se podařilo sestavit výběrový soubor, který se skládá z žen na různých socioprofesionálních pozicích, v různém věku a v různých krajích České republiky, u nichž lze předpokládat odlišné strategie na pracovním trhu i v soukromém životě. Věk komunikačních partnerek se pohybuje od 21 do 41 let, z hlediska rodinného stavu bylo do vzorku zahrnuto 5 svobodných matek, 14 žen rozvedených nebo v rozvodovém řízení a 1 samoživitelka dosud vdaná, s manželem však nežijící. 8 dotazovaných žen žije v Praze, ostatní v různých jiných okresech České republiky, převážně ve středně velkých městech. Informátorky se liší rovněž různým počtem dětí. Přesně polovina z nich má jedno dítě, 7 dotazovaných matek dvě děti a tři zbývající pečují samy o tři děti.

Ve vzorku jsou zastoupeny ženy nejen na různých socioprofesionálních pozicích, ale také s různým vzděláním:

		Vzdělání			
		vyučená	SŠ	VOŠ+VŠ	
Pracovní pozice	podnikatelka	Gábina (39, švadlena, 3 děti)	Olga (32, obchodnice, 1 dítě)		
			Věra (39, obchodnice, 2 děti)		
	zaměstnaná na ŽL			Denisa (21, obch. zást., 1 dítě)	Jiřina (38, fin. porad., 2 děti)
				Ilona (35, fin. porad., 2 děti)	
	zaměstnankyně v soukromém sektoru			Eliška (25, soc. prac., 1 dítě)	
				Klára (26, redaktorka, 1 dítě)	
				Natálie (41, účetní, 3 děti)	
				Zdeňka (38, ekonomka, 1 dítě)	
	zaměstnankyně ve státním sektoru	Pavčina (37, provoz. prac., 2 děti)		Alena (37, asistentka, 1 dítě)	Blanka (36, účetní, 1 dítě)
				Hana (38, zdrav. sestra, 2 děti)	Romana (40, admin. prac., 1 dítě)
				Margareta (29, koordinátorka, 1 dítě)	

2.2.2 Průběh rozhovorů a zpracování informací

Uskutečněné rozhovory probíhaly podle předem připraveného scénáře, který byl sice dosti podrobně rozpracován, v průběhu samotné realizace rozhovorů však sloužil spíše pro orientaci a pro kontrolu.¹⁴ Konkrétní formulace otázek, stejně jako jejich návaznost, byly voleny převážně v závislosti na průběhu rozhovoru a vedle klíčových otázek, jež byly položeny všem komunikačním partnerkám, se ve většině rozhovorů uplatnily variabilní otázky aplikovatelné na situaci a výpovědi jednotlivých informátorek. Scénář rozhovoru zahrnoval pět základních tematických okruhů: pracovní život, partnerské vztahy,

¹⁴ Viz Příloha 1 – Scénář rozhovoru

rodinu, harmonizaci pracovních a rodinných povinností a ekonomickou situaci domácnosti informátorky.

Rozhovory, trvající většinou kolem jedné hodiny, se odehrávaly nejčastěji u komunikačních partnerek doma, což umožnilo doplnit výpovědi respondentek o poznatky plynoucí z pozorování jejich domácího prostředí. Pouze v jednom případě byl rozhovor proveden na pracovišti informátorky a se dvěma ženami rozhovor proběhl na „neutrální půdě“ restauračního zařízení. Důležité pro průběh rozhovorů bylo, aby na místě, kde se rozhovor uskutečňoval, nebyly kromě tazatelky a respondentky přítomny další dospělé osoby, které by mohly ovlivňovat charakter výpovědí. To se nepodařilo zajistit jen ve dvou případech a i v nich šlo vždy o dílčí část rozhovoru, nikdy tedy rozhovoru neasistovala informátorce blízká osoba v celém jeho průběhu.

Při provádění kvalitativních rozhovorů je nutné brát v potaz vliv samotného tazatele na chování a způsob sebevyjádření komunikačního partnera. V kontaktu s jednotlivými informátorkami jsem zaznamenala působení čtyř faktorů, jež se promítaly do výsledné podoby rozhovorů: moje pohlaví, věk, rodinný stav a status badatelky Sociologického ústavu. Skutečnost, že rozhovory byly prováděny ženou, měla nesporně pozitivní vliv na míru otevřenosti výpovědí jednotlivých respondentek. Především v otázkách týkajících se partnerských vztahů a uspořádání rodinného života bylo patrné, že komunikační partnerky implicitně předpokládají z mé strany pochopení a účast, vycházející z mé vlastní „ženské zkušenosti“, což jistě přispělo k ochotě hovořit i o citlivějších tématech. Jako ambivalentní se ukázal vliv mého relativně nízkého věku. Zatímco u mladších komunikačních partnerek bylo možné vysledovat příznivý vliv pocitu komplicity, vyplývajícího ze vzájemné věkové blízkosti, u starších informátorek se někdy ve vyprávění prosadil „pedagogický“ přístup, snaha poučit a vysvětlit méně zkušené ženě některé „životní zákonitosti“. Ve výsledku ovšem tento fakt spíše přispěl k podrobnějšímu popisu vlastních motivací respondentek, čímž napomohl k lepšímu pochopení sledovaných jevů. Naopak jako spíše negativní lze hodnotit vliv mého rodinného stavu, přesněji řečeno mé dosavadní bezdětnosti. Právě absence zkušenosti mateřství byla někdy bariérou,

kteřá mě v očích matek samoživitelek odsouvala za hranice jejich sociálního světa. Tento „handicap“ však bylo možné částečně odbourat odvoláváním se na matky samoživitelky v mém blízkém okolí. Do komunikační situace se výrazným způsobem promítal můj status badatelky opírající se o zavedenou vědeckou instituci. Je to patrné především ze srovnání průběhu rozhovorů se ženami, které se podařilo kontaktovat prostřednictvím přátel a známých, a těmi, jež od začátku disponovaly pouze informací o tomto mém statusu. Dalo by se říci, že komunikační partnerky oslovené prostřednictvím inzerátu si rozhovor často spojovaly s možností pomoci sobě či jiným samoživitelkám zlepšit stávající sociální situaci, případně přispět k poznání této jinak přehlížené sociální skupiny a tomu také odpovídal akcent na některá témata rozhovoru.

Vzhledem k tomu, že pro některé ženy představovalo nahrávání rozhovoru stresující faktor a spontánně se rozhovořily až po vypnutí diktafonu, byly při analýze brány v potaz i tyto nenahrané výpovědi, z nichž sice nelze citovat, jež jsou však často zdrojem relevantních informací. Stejně tak byly zohledněny informace, které o sobě komunikační partnerky poskytnuly v písemné podobě před uskutečněním samotného rozhovoru. Obraz byl doplněn o dopisy dalších samoživitelek, jež se z různých důvodů nahrávaného rozhovoru nezúčastnily.

Pořizené nahrávky dvaceti rozhovorů byly přepsány do textové podoby, okódovány, a konečně analyzovány za pomoci programu atlas.ti, určenému ke zpracování kvalitativních dat. Z důvodu zachování anonymity respondentek bylo každé z nich přiděleno fiktivní křestní jméno, pod nímž jsou uváděny všechny citace, a z výpovědí záměrně nejsou citovány ty pasáže, které by umožnily identifikaci komunikačních partnerek, případně jsou vynechána jména osob, míst či ekonomických subjektů.

2.2.3 Specifika kvalitativní analýzy

Ačkoli základní tematické okruhy a klíčové otázky, týkající se vzájemného vlivu soukromého a pracovního života dotazovaných žen, byly stanoveny předem, některé důležité motivy byly zcela v souladu s *grounded*

theory identifikovány až na základě jejich vlastních kategorií a interpretací. Tato teorie, někdy v češtině nazývaná jako „zakotvená“¹⁵, je založena na induktivní analýze informací získaných v terénu. Nejde v ní tedy o to, ověřovat předem zkonstruované teoretické systémy, ale o vytváření teorie teprve na základě sebraných poznatků. Nová teorie je odhalována, vytvářena a prozatímně ověřována systematickým shromažďováním údajů o zkoumaném jevu a analýzou těchto údajů. Významná témata krystalizují postupně až v průběhu provádění výzkumu, procesy shromažďování údajů, jejich analýzy a konstruování teorie jsou tak navzájem provázané a neoddelitelné jeden od druhého.¹⁶

Jak již bylo řečeno, nebyla ve výzkumu zaměřeném na matky samoživitelky metoda zakotvené teorie aplikována sama o sobě. Kvalitativní sonda se částečně opírala o východiska a cíle výzkumu „Proměny“ a určitou orientaci jí udávaly rovněž výsledky předchozího kvantitativního šetření dat. Metoda *grounded theory* se uplatnila zejm. při objevování dříve nepodchycených témat a pojmů hrajících důležitou roli při konstruování vlastní sociální reality dotázaných matek samoživitelek.

Při analýze kvalitativních rozhovorů bylo potřeba si uvědomit, že získané výpovědi nejsou přímým odrazem zkoumané reality, nýbrž její interpretací, prezentovanou dotázanými osobami. Kvalitativní metody umožňují především objevit a pochopit významy, které aktéři přikládají skutečnosti, v níž jsou situováni, a jejich vidění sociální reality, procesy konstrukce této reality a vlastní identity.¹⁷ Na první pohled by se mohlo zdát, že takto pojímaný výzkum nemůže přinést nic víc, než subjektivní pohled na svět jednotlivých respondentů. Je však zřejmé, že způsob, jakým si aktéři interpretují svou realitu, následně ovlivňuje jejich jednání, a tedy zpětně tuto realitu utváří a potvrzuje.

Z hlediska sociálního konstruktivismu každá společnost určitým způsobem vnímá a definuje svou realitu, kterou konstruuje pomocí jazyka, symbolů a systému reprezentací. Vzniká tak sdílená zásoba vědění, o níž se jednotlivci opírají při řešení problémů každodenního života a na jejímž základě

¹⁵ [Dudová 2007]

¹⁶ [Kaufmann 1996, 1997]

¹⁷ [Dudová 2007]

přijímají dílčí rozhodnutí. Pokud se neobjeví rušivý element, jenž může zpochybnit existující definici reality, jeví se tato jako samozřejmá a bezproblémová a lidé s ní počítají ve svém každodenním jednání.¹⁸ Poznání pohledu jednotlivců na sociální skutečnost, události a situace je tak klíčové pro pochopení jejich motivací, chování a životních strategií, jimiž se podílejí na utváření sociální reality.

Cílem úzce vymezeného kvalitativního výzkumu není tedy poznat objektivní, všezahrnující skutečnost porozvodového nebo porozchodového mateřství a péče o děti, nýbrž zmapovat jednu z mnoha existujících realit specifické skupiny matek samoživitelek. V následující analýze nás proto bude zajímat, jak vidí a interpretují komunikační partnerky svou situaci, jaké významy přiřkládají událostem, se kterými se setkaly, a svému jednání nebo jednání ostatních a především jak tyto interpretace následně orientují jejich další jednání. Nelze pochybovat o tom, že zcela jiný obraz skutečnosti bychom získali např. realizací rozhovorů s otci dětí dotázaných žen či od jiných aktérů majících vztah ke sledovanému problému.

Pokud si výsledky výzkumu činí nárok na širší zobecnění, je tomu tak pouze v kombinaci s předchozí kvantitativní analýzou, jejíž závěry můžeme vzhledem k rozsáhlosti a reprezentativnosti vzorku považovat za platné pro populaci České republiky v daném věku. Domnívám se, že kombinací obou výzkumných postupů se podařilo sledovanou problematiku důkladně zmapovat a přispět tak k pochopení působení pracovního trhu na rozpad rodin a vlivu rodinné situace při rozhodování na trhu práce.

¹⁸ [Berger a Luckmann 1999]

3 CO BYLO PŘED ROZVODEM ANEB MŮŽE ZA TO TRH PRÁCE?

3.1 Změny na trhu práce a jejich vliv na osobní biografie žen

Jak již bylo zmíněno v úvodu, pracovní trh prošel po roce 1989 v České republice výraznými změnami. V souvislosti s růstem nezaměstnanosti přestalo být placené zaměstnání pro většinu lidí samozřejmostí a permanentní soutěž na trhu práce přiměla mnohé jedince k vytváření nového životního způsobu. Zároveň se také začaly prohlubovat příjmové rozdíly mezi lidmi, změnila se sektorová a odvětvová struktura pracovních sil a objevily se nové způsoby zaměstnanosti a organizace pracovní doby. To vše spolu s prosazující se globalizací vytvořilo tlak pracovního trhu na flexibilizaci pracovní síly, maximální výkon, angažovanost a produktivitu práce.¹⁹

Ve výpovědích zkoumaných samoživitelek lze tyto změny na pracovním trhu zachytit v rámci reflexe vlastní pracovní dráhy. Většina informátorek byla zasažena ekonomickou transformací v době, kdy se již uplatňovaly na trhu práce nebo kdy ukončovaly přípravu na zaměstnání a musela tedy nalézt způsob, jak se s probíhajícími změnami vyrovnat. Zejména příprava na zaměstnání před rokem 1989 představovala pro některé komunikační partnerky překážku v pracovní dráze, kterou bylo potřeba překonat vzhledem k zániku některých oborů, vzniku oborů jiných a celkově novému přístupu k práci a zvyšování kvalifikace: „já jsem kdysi dělala učební obor, který se jmenoval příprava vstupních dat pro číslicové počítače, pro což v dnešní době už není uplatnění, protože číslicové počítače už vlastně neexistují“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky); „já jsem dělala textilní učňák, to znamená, že vlastně jsem byla přadlena. Ale to, co dělám teď, tak to s tím nesouvisí, protože než jsem se vyučila, tak továrna zkrachovala“ (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let).

Změna odvětvové struktury, zavádění nových technologií, větší konkurence a nové požadavky na trhu práce byly v 90. letech 20. století často

¹⁹ [Večerník a Matějí 1998]

důvodem rekvalifikace pracovníků a zejména osvojení si znalostí jazyků a práce s výpočetní technikou se stalo nezbytnou podmínkou pro výkon velkého množství povolání: „*pak jsem vyměnila zaměstnání, naučila jsem se pracovat s počítači trošku líp*“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky).

Rostoucí konkurence se však neprojevuje jen mezi uchazeči o práci, ale začíná se týkat většiny ekonomických subjektů. Systém státem garantovaných podniků se stal minulostí a nestabilita makroekonomických ukazatelů nutí aktéry k adaptaci na permanentní změny. Pracovní dráha jednotlivců se stává rozmanitější a na rozdíl od předchozího období se výkon jediného zaměstnání po celý život stává spíše výjimkou: „*před třema lety jsem dělala tady v Rokycanech v autoservisu, ten přišel do konkursu, tak jsem nastoupila do Plzně*“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let). Dlužno dodat, že u žen se změna pracovní dráhy často pojí s nástupem do zaměstnání po mateřské dovolené.

Přechod k tržní ekonomice s sebou přinesl mj. i změnu majetkových poměrů a otevřel prostor pro vznik soukromých podniků: „*vyvstal nápad, že dostaneme nazpátek restituční barák a že bychom v tom mohli udělat provozovnu potravin*“ (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky). Soukromé podnikání přináší jednotlivcům možnost stát se nezávislymi v pracovní oblasti, na druhé straně však vystavuje aktéry přímému tlaku konkurence firem v národním i nadnárodním měřítku. Věra pokračuje: „*prvních asi těch osm roků to ještě šlo. Dneska už to je asi 15. rok, co podnikáme, a jakmile nastaly ty markety, tak to šlo pomalinku dolů, takže my jsme dneska na jedné desetině obratu.*“ Pracovní trh se tak celkově diverzifikoval a zatížil jednotlivce větší odpovědností při rozhodování o profesionální dráze.

3.1.1 Pracovní doba a flexibilita v českých podmínkách

Všechny uvedené a komunikačními partnerkami reflektované změny vytvářejí tlak na zvyšování kvalifikace, schopnost rychlé adaptace, časovou i prostorovou flexibilitu a maximální výkon, což ovšem zároveň zhoršuje možnost vhodně skloubit pracovní aktivitu se soukromým životem a závazky ve sféře

rodinného a partnerského života se tak stávají na trhu práce handicapem.²⁰ Přestože flexibilita práce není považována za jednoznačně negativní jev a může být zároveň nástrojem ke zlepšení možnosti harmonizace pracovní a soukromé oblasti, srovnávací výzkumy ukazují, že v postkomunistických zemích zatím převažují tzv. špatné formy flexibility, tzn. že se nejedná o možnost přizpůsobovat pracovní dobu vlastním potřebám, nýbrž o nutnost přizpůsobovat se potřebám zaměstnavatele.²¹ Tyto formy flexibility se uplatňují především v zaměstnáních vyznačujících se nízkou mírou autonomie pracovníků a nízkými příjmy, typických pro skupiny obyvatel s nižším vzděláním.

Zatímco v řadě zemí západní Evropy lidé řeší problémy spojené s nutností kombinace pracovních a rodinných povinností volbou zkráceného úvazku nebo zkrácené pracovní doby, v postkomunistických zemích jsou tyto nástroje harmonizace pracovního a osobního života využívány jen minimálně. V České republice pracovalo v roce 2004 na částečný úvazek 4,7 % ekonomicky aktivních obyvatel (2,2 % pracujících mužů a 8 % pracujících žen), což je ve srovnání s evropským průměrem 17,5 % zanedbatelný podíl pracujících, přičemž nejvíce jej využívají ženy, osoby s nižším vzděláním, mladí lidé a rodiče většího počtu dětí, především v raném věku.²² Nízký počet osob pracujících na částečný úvazek potvrzují i výsledky dotazníkového šetření provedeného v rámci výzkumu „Proměny“:

²⁰ [Křížková 2005]

²¹ [Wallace 2003]

²² [Víznerová a Vohlídalová 2006]

Tab. 3-1 Pracovní režim z hlediska pracovní doby a typy úvazku v ČR (v %)

<i>Pracovní režim</i>		<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Celkem</i>
Plný úvazek		98,3	93,4	95,9
z toho	denní provoz 8 h denně	62,6	70,8	66,7
	směny po 12 hodinách	12,1	9,2	10,7
	směny po 24 hodinách	1,0	0,4	0,7
	turnusy (krátké, dlouhé týdny)	2,7	2,9	2,8
	kromě plného úvazku další			
	zaměstnání	2,4	1,4	1,9
	jiný režim	17,5	8,7	13,1
Zkrácený úvazek		0,5	5,8	3,1
Příležitostné práce, brigády		1,2	0,8	1,0
Celkem (N=5425)		100,0	100,0	100,0

Zdroj: Víznerová a Vohlídalová 2006

Hlavním důvodem omezeného využití zkrácených úvazků je nízký reálný příjem, který nedovoluje většině jedinců snížit počet odpracovaných hodin, a dále rovněž nedostatečná nabídka částečných úvazků ze strany zaměstnavatelů. I díky tomu Česká republika patří mezi země s nadprůměrnou délkou pracovní doby ve srovnání s průměrem Evropské unie.²³

Časovou náročnost některých zaměstnání a její negativní dopady na rodinný život pociťují i naše komunikační partnerky: „[děti] *berou tvrdý drogy a chodí za školu, ale je to zase ovlivněné tím, že rodiče na ně vesměs nemají čas. Protože tohle jsou děti velice dobře postavených rodičů. Ale ty lidi jsou v práci, nemají čas, nevědí to*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let).

3.1.2 Ženy na trhu práce

Do 19. století byla hlavní funkcí rodiny transmise ekonomických statků. Rodina představovala ekonomickou jednotku založenou na sdílení práce, která poskytovala svým členům ochranu, oporu, identitu a důvěru.²⁴ Ve 20. století je postupně soudržnost spojená s přenosem ekonomických statků vytěšňována

²³ V roce 2005 byl v ČR průměrný počet odpracovaných hodin za týden 42,2, zatímco průměr pro EU-25 představoval 38,5 h týdně. [ibid.]

²⁴ [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

soudržností založenou na vzájemných citových vztazích. Moderní dělba práce a rolí v rodině vede nejprve k vytvoření autonomního prostoru pro muže, tedy k jeho individualizaci, zatímco žena, dosud sociálně i ekonomicky závislá na manželovi, dochází seberealizace pouze prostřednictvím své rodiny. Teprve 60. léta 20. století představovala průlom v postupující individualizaci společnosti, když došlo k masovému zapojení žen na trh práce, jež umožnilo ženám realizovat se přímo, uplatněním vlastních schopností ve veřejné sféře. Rodina ve druhé polovině 20. století ztratila funkci ekonomické jednotky a stala se svazkem mezi svobodnými jedinci, kteří se dohadují na její konkrétní podobě.²⁵ Někteří autoři spatřují právě v této autonomii aktérů jednu z hlavních příčin nestability partnerských vztahů. Neexistují totiž žádné předem dané modely rozdělení rolí v rodině, každý jedinec vstupuje do partnerského vztahu nezávisle, s odlišnými očekáváními a představami, jak by optimální rodina měla vypadat, a partnerské svazky se tak stávají velmi nejistými a v případě potřeby snadno zrušitelnými.²⁶

Ulrich Beck se domnívá, že současné tržní společnosti jsou svým tlakem na individuální rozvoj a seberealizaci ve sféře placené práce přímo zaměřeny proti rodině a rodičovství.²⁷ Prostřednictvím placené práce si jedinci konstruují svou sociální identitu, situují se na kontinuu společenského žebříčku a vytvářejí si tak „sociální nálepkou“ čitelnou pro ostatní. Nejistota a nestabilita, jíž čelí jednotlivci v soukromí, napomáhá tomu, že aktéři spatřují cestu k utváření vlastní identity do značné míry právě v pracovním životě. Výzkum „Mladá generace 1997“ ukázal, že 3/4 mladých lidí považují v životě za velmi důležité „získat zajímavou a užitečnou práci“. „Žít pro rodinu“ by oproti tomu chtěla pouze úzce vymezená skupina žen s nízkým vzděláním.²⁸

Práce se postupně stala nástrojem konstrukce a potvrzování identity pro obě pohlaví a umožnila ženám ekonomicky se osamostatnit. Jejich seberealizace tak přestává být spojena s manželstvím a rodinným životem a většina žen má potřebu vykonávat určitou pracovní aktivitu: „já bych bez práce být nemohla, já

²⁵ [ibid.]

²⁶ [Dudová a Vohlídalová 2005]

²⁷ [Beck 2004]

²⁸ [Fialová et al. 2000]

si myslím, že když jsou nějaký maminky, který jsou doma, tak to bych se zbláznila. Takový ty na pracáku, to nechápu“ (Hana, 38 let, zdravotní sestra, 2 synové 9 let); „i kdybych měla partnera, který by nás zabezpečil finančně a nemusela bych se starat o finance, tak bych určitě nezůstala doma. Já nejsem typ člověka, který by byl doma od rána a celý den doma myl okna a pral a uklízel. Pro mě je to zpestření, ta práce“ (Pavčina, 37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let).

Proniknutím na trh práce žena začíná být schopna zastoupit muže v jeho roli živitele rodiny a muž tak přestává být pro fungování domácnosti nepostradatelný. Systém finančního ohodnocení je navíc měřítkem hodnoty práce, v protikladu k domácím činnostem, jež jsou často pokládány za „méněcenné“ aktivity. Proto představuje peněžní příjem potvrzení hodnoty vykonané práce, a tedy i hodnoty sebe sama a stává se zdrojem sebevědomí žen: *„dneska je taková doba, že ta žena se snaží, ne aby byla závislá na muži, ale chce taky dokázat svoje nějaké schopnosti, které má, a chce vlastně do té rodiny přispět taky peníze“ (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky); „určitě bych chtěla být někde zaškattulkovaná, dělat něco, co mě baví a tím pádem být vlastně jakoby sama se sebou spokojená, mít sebevědomí a tu rodinu zajistit a nemuset se na nikoho spoléhat“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let).*

Důraz na samostatnost, který lze vysledovat u některých komunikačních partnerek, ovšem nemusí být pro ženy sám o sobě cílem. Ilona pokračuje: *„dneska mladý lidi se snaží sebe zabezpečit a snaží se dosáhnout co nejvyššího vzdělání, protože dneska je to těžké, po ekonomické stránce. A rozvodů přibývá a samoživitelek je spousta, takže ta ženská, když zůstane sama a je zabezpečená, tím líp pro ni.“* Ilonin výrok se dotýká samotné podstaty individualizace a s ní spojené nestability partnerských vztahů. Na jedné straně se ukazuje, že osamostatnění žen, jejich zapojení na trh práce a stále větší přístup ke vzdělání umožňuje ženám fungovat samostatně, bez pomoci partnera, a tím zjednodušuje rozpad partnerských svazků, na druhé straně je však snaha o dosažení vyšší kvalifikace a lepší možnosti uplatnění na pracovním trhu zároveň strategií žen v situaci nejistoty v soukromém životě. Rostoucí rozvodovost a obavy ze ztráty

partnera nutí ženy k posilování vlastních zdrojů, k zvyšování vzdělanostního, sociálního i ekonomického kapitálu. Ženy chtějí, avšak zároveň *musí* být schopny se o sebe postarat bez pomoci partnera: „já jsem zvyklá být samostatná. Ono to je možná pro život lepší“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let).

Snaha o samostatnost se tak ukazuje být nejen důsledkem postupující individualizace společnosti, ale zároveň také jednou ze strategií, jíž se jedinci vyrovnávají s důsledky této individualizace. Je však potřeba podotknout, že ne všechny komunikační partnerky se s touto strategií ztotožňují. Našli bychom mezi nimi rovněž ženy, jež by upřednostnily delegování role živitele rodiny na muže a k samostatnosti byly donuceny spíše situací rozvodu než vlastní potřebou autonomie. Olga (32 let, podnikatelka, syn 5 let) má např. zcela jinou představu o tom, co by mohlo vést ke zlepšení finanční situace její rodiny: „*jediná možnost prostě je najít si někýho chlapa, který to začaluje.*“ Dalo by se tedy říci, že vedle žen usilujících o vlastní nezávislost existuje skupina žen, která ve snaze zabezpečit sebe a své děti vyvíjí tradiční strategie spojené s hledáním vhodného partnera - živitele. V podmínkách rostoucí nestability manželství a partnerských vztahů obecně jde ovšem o stále méně výhodný postup a je evidentní, že ženy, jež sázejí spíše na svou autonomii, se budou se situací rozvodu či rozchodu vyrovnávat lépe.

3.2 Příčiny rozchodu

Je patrné, že osamostatnění žen a jejich seberealizace na trhu práce, stejně jako rostoucí tlaky na pracovní nasazení jedinců příliš neprospívají rodinnému životu. Jsou však tyto tendence skutečnou příčinou rozpadu manželství a partnerských vztahů? Aby bylo možno odpovědět na tuto otázku, bylo potřeba se zaměřit při analýze rozhovorů na to, co bylo z pohledu těchto žen hlavní příčinou rozpadu manželství nebo partnerského vztahu, kdo rozchod inicioval a co mu předcházelo.

Ve výpovědích komunikačních partnerek je zřejmý rozdíl mezi okolnostmi rozchodu s partnerem u svobodných matek, které často s partnerem nežily nebo žily jen krátce, a matek rozvedených, majících za sebou více či méně dlouhodobou zkušenost partnerského soužití. Čtyři z pěti svobodných matek v našem vzorku byly „opuštěny“ partnerem, a to většinou ještě před narozením dítěte. Rozvedené ženy byly oproti tomu ve většině případů samy iniciátorkami rozvodu a tři z patnácti rozvedených matek, které se nerozvedly z vlastní vůle, představují spíše výjimku.

Z pohledu dotázaných žen je rovněž možno identifikovat odlišné motivace mužů a žen k ukončení vztahu. Pokud ukončil vztah s některou z informátorek její partner, bylo to obvykle ze dvou důvodů: buďto byl příčinou odchod k jiné partnerce, nebo nezájem o založení rodiny s respondentkou.

Zdá se, že nový milostný vztah je převládajícím motivem, který může vést muže k podání žádosti o rozvod. Muži-otcové jsou totiž v České republice konfrontováni se skutečností, že v 90 % případů jsou děti po rozvodu svěřovány do péče matkám.²⁹ Pro muže by tedy případný rozvod znamenal nejen ukončení vztahu s partnerkou, ale také částečnou nebo úplnou ztrátu kontaktu s dětmi, a tedy úplnou ztrátu rodiny. Právě tento fakt zřejmě mužům často brání v ukončení vztahu i v případě, že se v manželství cítí být nespokojeni. Pakliže sami rozvod iniciují, činí tak až v momentě, kdy se stávají součástí jiné rodiny, z pohledu opuštěných manželek tedy „odchází k jiné ženě“: „*manžel si našel mladší*“ (Olga, 32 let, podnikatelka, syn 5 let); „*manžel si prostě usmyslel, že po 14 letech manželství to potřebuje pravděpodobně změnu, a tak si našel přítelkyni a odešel s dvěma taškama*“ (Pavlína, 37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let).

Druhým důvodem mužů k ukončení vztahu s matkou vlastního dítěte je z pohledu žen nepřipravenost či neochota založit rodinu s touto ženou. Zkušenost s touto příčinou rozchodu mají pochopitelně ženy, které s otcem dítěte nebyly oddány. Respondentky se v tomto případě často cítí být obětí podvodu či nezodpovědného jednání na straně muže: „*já jsem měla přítele a dohodli jsme se, že chceme dítě, s tím, že až bude dítě, tak se vezmeme. No a já jsem otěhotněla a*

²⁹ [Dudová 2007]

přítel přišel na to, že mě vlastně vůbec nemá rád a že hodlá hledat skutečnou lásku a nechal mě“ (Romana, 40 let, administrativní pracovnice, syn 9 let); *„jeho tatínek, když zjistil, že jsem těhotná, tak prostě už nás nechtěl“* (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky). Ve Zdeňčině příběhu bylo narození dítěte nezamýšleným důsledkem vztahu se ženatým mužem a pociťuje tudíž jistou míru vlastní odpovědnosti za svou situaci: *„on v té době byl ženatý. A já jsem prostě nechtěla mu rozbít rodinu, nechtěla jsem, aby někdo říkal, ty jsi ta příčina toho. Já jsem po něm nic nechtěla.“* Jiné komunikační partnerky ovšem v partnerově jednání spatřují promyšlený akt a domnívají se, že dítě mělo muži posloužit jako nástroj k dosažení určitých (zpravidla ne zcela legitimních) cílů: *„on si myslel, že mě dítě přinutí si ho vzít, protože potřeboval pomoci s papírama k pobytu v ČR“* (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let); *„domníval se, že když se usadí, založí rodinu a ze zdravotních důvodů své ‚podnikání‘ okamžitě ukončí, že se tím vyhne trestnímu stíhání“* (Jiřina, 38 let, finanční poradkyně, syn 18 let, dcera 1 rok).

Ukončení vztahu mužem je dotázanými ženami ve většině případů interpretováno jako amorální čin „sobeckých a nezodpovědných“ mužů, jenž stojí u zrodu obtížné situace matky samoživitelky. Pouze jediná informátorka se snaží partnerovo chování justifikovat a přebrat za něj odpovědnost: *„chlapi nechtějí mít doma protivnou ženskou, která neřekne, co jí je vlastně“* (Tereza, 31 let, prodavačka, dcera 6 let).

Zcela jiná situace nastává, pokud se iniciátorem rozchodu stala sama komunikační partnerka. Zde si ženy nechávají záležet na tom, aby dostatečně vysvětlily své motivace a byly případnými příjemci svých sdělení pochopeny. Situace rozhovoru slouží jedincům ke konstrukci a rekonstrukci vlastní identity a k její prezentaci před potenciálním publikem. Vyprávění příběhu ze života musí dávat smysl nejen z hlediska subjektu vypravěče, ale také v očích posluchače, neboť jedině tak dochází k potvrzení jednoty vypravěčovy identity.³⁰ Slovy Václava Bělohradského „každý člověk je text, který hledá svého modelového čtenáře, každý doufá, že ho někdo přečte tak, jak se napsal, jak myslel činy a

³⁰ [Kaufmann 1996]

ideje, které zakódoval do svého života.“³¹ Proto komunikačním partnerkám tolik záleží na tom, aby jejich důvody k rozchodu s partnerem byly důkladně osvětleny.

Ve vyprávění matek samoživitelek o příčinách, jež je vedly k ukončení vztahu, se objevila čtyři schémata, odpovídající čtyřem kategoriím motivů: finanční důvody, nevyhovující dělba práce v domácnosti, násilné či psychopatologické chování partnera a povahová odlišnost partnerů.

Neshody ohledně financování rodiny se ukazují být častým začátkem konce manželství. Některým ženám se zdá, že jejich partner nepřispívá do společného rozpočtu dostatečně, případně, pokud je bez zaměstnání, že neplní tradiční roli živitele vůbec: „odešla jsem na Bulovku si přivydělat, protože by nám finance nestačily tady na obvodě. On taky moc jako nepřispíval“ (Hana, 38 let, zdravotní sestra, 2 synové 9 let); „měla jsem špatného manžela, už toho prvního. Ten nebyl vůbec zodpovědný, nepracoval, takže jsem byla odkázaná na rodiče a sama na sebe“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let). Situace se vyhorčuje, pokud muž nejenže do rodinného rozpočtu nepřispívá, ale navíc ho svými aktivitami neúměrně zatěžuje. Dvě informátorky řešily rozvedem finanční krizi rodiny způsobenou dluhy manžela v podnikání: „já jsem měla hrozný strach, že budou narůstat další a další dluhy. Tak proto jsem podala žádost o rozvod“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky). Vztahy se ovšem mohou komplikovat nejen z důvodu nedostatečného přísunu peněz ze strany muže. Finanční situace rodiny se většinou zhoršuje po nástupu ženy na mateřskou dovolenou, což rovněž může vyvolat zásadní rozpory mezi partnery, a to zejména v případě, že žena dříve přispívala do domácnosti nezanedbatelným příjmem a po narození dítěte se stává závislá na příjmu manžela: „když jsme vydělávali oba, dokud všechno bylo tak nějak v pohodě za moje peníze, tak nebyl žádný problém, a jakmile jsem začala být závislá, tak začaly být velké problémy“ (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky).

Důvodem k rozchodu, který se však ve výpovědích komunikačních partnerek objevoval nejčastěji, byla neúčast partnera na životě rodiny, především

³¹ [Bělohradský 2006: 3]

jeho nepodílení se na domácích pracích: „*když se malej narodil, tak já byla po císaři a manžel mi s ničím nepomohl, protože přišel, lehnul si k televizi, nohy na stůl. Když teda přišel vůbec domů. Pravidelně chodil domů tak ve tři ráno*“ (Denisa, obchodní zástupkyně, syn 1 rok). Pokud se muž na chodu domácnosti nepodílí a nepřináší do domácnosti ani příjem, který by byl pro fungování rodiny rozhodující, získávají ženy pocit, že partnera vlastně k ničemu nepotřebují: „*musela jsem spoustu věcí dělat sama, obstarávat spoustu věcí sama, a tak jsem si řekla, jako že už můžu být sama*“ (Eliška, 25 let, sociální pracovnice, syn 3 roky).

Překvapivě velký počet respondentek odhalilo ve svém vyprávění zkušenost s alkoholismem partnera, spojeným často s domácím násilím: „*Manžel byl alkoholik, bil mě, pak když začal bít i děti, tak jsem od něj odešla*“ (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let). Násilné chování nemusí být ovšem spojeno vždy s alkoholismem a nemusí se vždy uplatňovat vůči partnerce. Oběti mužova násilí se mohou stát také děti z předchozích ženiných vztahů: „*ten otec se začal už v těhotenství projevovat velice psychopatickými projevy. A jelikož napadnul dvakrát moje dítě z prvního manželství, tak tím pádem vlastně jsem ho vyhodila z baráku*“ (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky).

Odlišnost povah nebo názorů je komunikačními partnerkami jako dostatečný důvod k rozchodu prezentován jen zřídka. Většinou ho uvádí v kombinaci s jinými krizovými aspekty vztahu a jen u jediné z dotazovaných žen konstituuje tato příčina sama o sobě centrální problém společného života, mající za následek rozchod: „*On byl úplně jinak založený než já. Chtěla jsem mít rodinu a chtěla jsem tady zařízovat, on chtěl cestovat. On měl přátele sportovce, já spíš zase takové ty humanisty. Prostě jsme si nevyšli vstříc tady v tom a nedopadlo to dobře*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let).

Není bez zajímavosti, že pro komunikační partnerky, jež se setkaly s nevěrou partnera, nepředstavuje tato skutečnost důvod k rozchodu: „*měl jinou partnerku, ale já v tom nevidím jako ten důvod toho rozpadu. Jako že ty problémy byly v něčem jiném a tohle bylo jenom takové vyústění*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky); „*takže víceméně to bylo pak kvůli... no já nechci říct, že*

kvůli nevěře. Protože nevěra není pro mě důvod k rozchodu. Ale prostě jsme se rozešli, že asi nebyl spokojený“ (Tereza, 31 let, prodavačka, dcera 6 let). Zdá se, že nevěra pro tyto informátorky představuje spíše jen projev nebo důsledek nefunkčnosti vztahu a snaží se proto hledat jiná vysvětlení příčin rozpadu partnerství.

Při celkovém pohledu na motivy, které v případě dotázaných matek samoživitelek vedly jednoho z partnerů k ukončení vztahu je evidentní, že realita vykreslená komunikačními partnerkami je pouhou dílčí realitou konstruovanou ženami v porozvodové či porozchodové situaci. Pro získání komplexnějšího obrazu o kauzálních souvislostech rozchodu by bylo potřeba srovnat představené interpretace žen s interpretacemi jejich mužských protějšků. Některá opakující se schémata ve výpovědích žen nicméně umožňují vyabstrahovat nejdůležitější třetí plochy, které mohou v ženách vzbudit potřebu ukončit partnerské soužití: dělba domácích prací a financování domácnosti. Podívejme se proto blíže na to, co ženám konkrétně při dělení domácích povinností a financování rodiny vadí.

3.3 Genderová dělba práce v rodině

Až do poloviny 20. století byla v euroamerické civilizaci zajištěna funkčnost rodiny oddělením sféry soukromé (ženské) a veřejné (mužské). Toto rozdělení bylo zpochybněno a narušeno v 60. letech 20. století, kdy ženy v masovém měřítku zaujaly pozice v dříve výhradně mužské veřejné sféře.³² Zatímco v tradiční rodině muž usiloval o naplnění požadavků trhu práce a žena požadavků rodiny, v současné době se obě pohlaví snaží uplatnit na pracovním trhu.

Ve sféře práce se podíl žen a mužů začal pozvolna měnit, v oblasti péče o domácnost však tato změna nenastala. Odpovědnost za domácí práce nesou i nadále převážně ženy, a právě od nich se vyžaduje, aby svou profesionální dráhu podřídily rodinným a partnerským zájmům. Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheim soudí, že systém industriální společnosti přímo implikuje dělbu práce

³² [Dudová 2007]

a rolí v rodině, neboť o námezdní pracovníky, kteří tvoří oporu tohoto systému, a o jejich domácnosti musí někdo pečovat, aby oni sami mohli maximalizovat svůj pracovní výkon.³³ Genderové rozdělení rolí se nezměnilo ani poté, co se ženy v masovém měřítku začaly rovněž uplatňovat jako námezdní pracovnice. I když muži dnes navenek uznávají rovnoprávnost žen, dosavadní model dělby práce jim i nadále připadá jako vyhovující a nejsou schopni změnit rodinné a partnerské chování. Z pochopitelných důvodů nechtějí rezignovat na pracovní kariéru ani se více podílet na práci v domácnosti.³⁴ A přestože na úrovni hodnot se lidé často ztotožňují s modelem rovnoměrného rozdělení práce v domácnosti, její skutečná distribuce se obvykle od deklarovaných představ značně liší.³⁵

3.3.1 Dvojí zatížení žen

Česká společnost patří k těm, jež se vyznačují značnou diskrepancí mezi pracovním vytížením žen a rozdělením domácích prací. Ženy v České republice se dlouhodobě a extenzivně zapojují na pracovním trhu, což bylo v minulých desetiletích dáno především nutností dvou příjmů pro udržení chodu domácnosti, fungováním poměrně husté sítě předškolních státních zařízení a tradicí silné mezigenerační výpomoci.³⁶ Dnes jsou české ženy jedny z nejzaměstnanějších v Evropě. S mírou ekonomické aktivity 51 % představují 43,5 % pracovní síly a vzhledem k minimálnímu využití zkrácených úvazků průměrně odpracují 39,5 h týdně.³⁷ Zatímco v zemích Evropské unie pracuje průměrně 8,5 % žen na zkrácený úvazek, v České republice tak činí jen 2,3 % žen.³⁸ Hlavním důvodem je řada nevýhod, které ze zkrácených úvazků či zkrácené pracovní doby plynou, např. snížení výdělku, dopad na budoucí důchod, menší nárok na sociální benefity apod. V rodině jsou ženy mimo jiné vnímány jako spoluživitelky a tato funkce je nedílnou součástí jejich identity, i když jejich příjem je většinou

³³ [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

³⁴ [ibid.]

³⁵ [Hochschild 2003]

³⁶ [Hašková 2005]

³⁷ [Dudová 2007]

³⁸ [Kuchařová 2005a]

vnímán spíše jako sekundární. Podle zjištění Marty Vohlídalové jsou v populaci ve věku 25-54 let téměř v devadesáti procentech případů ekonomicky aktivní oba partneři, v 6,5 % párů je ekonomicky aktivní pouze muž a v 4,2 % pouze žena, nepracující ženy tedy představují v českém kontextu spíše výjimku.³⁹

Vysoká zaměstnanost a vzdělanost žen a rostoucí nároky zaměstnavatelů na výkonnost jsou však v příkrém rozporu se stereotypním pojetím rolí v rodině, v němž péče o děti a o domácnost připadá téměř výhradně na ženy.⁴⁰ Z mezinárodního srovnání vyplývá, že představu o uspořádání genderových rolí, podle níž muž je hlavním garantem finančního zabezpečení rodiny a žena vedle přispívání do rodinného rozpočtu pečuje o děti a o domácnost, preferuje polovina české populace.⁴¹ Tradicionalismus v pohledu na rozdělení povinností mezi partnery potvrdil i výzkum „Naše společnost 2003“, provedený Sociologickým ústavem AV ČR, podle jehož výsledků 91 % mužů a 89 % žen sdílí názor, že hlavním úkolem muže je finančně zabezpečit rodinu, a ve shodě s tím se 79 % mužů a 78 % žen domnívá, že péče o malé děti je převážně ženskou záležitostí.⁴² Intenzivní zapojení žen na pracovním trhu nevedlo k rovnoměrnější dělbě práce v domácnostech, nýbrž k „dvojímu zatížení žen“ a k genderové diferenciaci pracovních drah obou pohlaví kvůli odchodům žen na mateřskou dovolenou. V tomto ohledu česká společnost nijak nevybočuje ze schémat typických pro střední a východní Evropu:⁴³ *„vzhledem k finanční situaci, když jsou děti, tak žena musí chodit do práce a musí vlastně zvládat jak domácnost, tak práci“* (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let).

Tradiční rozdělení rolí se přitom promítá i do způsobu, jakým si jedinci konstruují svou identitu. Zatímco muži se často identifikují skrze svou pracovní roli, ženy definují samy sebe ve vztahu k rodině a k dětem a jejich identity často zůstávají synonymem mateřských a rodinných aktivit.⁴⁴ Rozdělení na „živitele“ a „pečovatelku“ se obvykle ustálí v době, kdy je žena na mateřské dovolené,

³⁹ [Vohlídalová 2006b]

⁴⁰ [Kuchařová 2005b]

⁴¹ [Hašková 2005]

⁴² [Dudová 2007]

⁴³ [Hašková 2005]

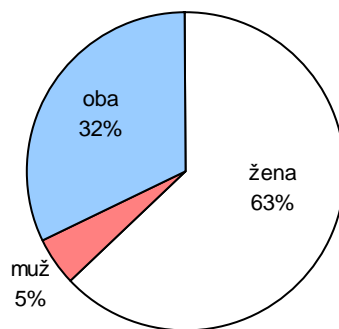
⁴⁴ [Dudová 2007]

pokračuje ovšem i po jejím skončení, kdy se žena začne plně zapojovat do výdělečných aktivit.

3.3.2 Kdo co dělá

Výzkum „Proměny“ potvrzuje uvedená tvrzení o tradičním uspořádání genderových rolí. V rodinách většiny dotázaných leží hlavní díl domácích prací na ženě:

Graf 3-1 Kdo vykonává většinu domácích prací

Míra participace mužů přitom není ve všech skupinách obyvatel homogenní a je patrné, že distribuce domácích povinností souvisí se vzděláním, věkem, ekonomickou aktivitou a profesí partnerů, počtem a věkem dětí či s časovou a stresovou náročností práce muže a ženy. Rovnoměrnější rozdělení prací v domácnosti se častěji etabluje v rodinách mladších a vzdělanějších partnerů, vědeckých a odborných duševních pracovníků a v párech s menším počtem dětí, případně bezdětných. To mj. potvrzuje domněnku, že rozdělení rolí se upevňuje v době, kdy je žena na mateřské dovolené:

Tab. 3-2 Rozložení domácích prací mezi partnery podle počtu dětí (v %)⁴⁵

<i>Rozložení domácích prací mezi partnery</i>	<i>Bezdětní</i>	<i>1-2 děti</i>	<i>Více dětí</i>
Většinu domácích prací vykonává žena	48	64	70
Partneři se dělí rovným dílem	44	30	26

Zdroj: Vohlídalová 2006b

Tento vývoj rozdělování domácích prací v průběhu partnerství souvisí s pojmáním ženy jako hlavní pečovatelky o děti, neboť udržování domácnosti je často s péčí o děti provázáno. Jana Bierzová se pokusila kvantifikovat vliv počtu dětí na množství práce v domácnosti a došla k závěru, že pracující ženy s dětmi do 18ti let stráví péčí o rodinu a domácnost téměř o tři hodiny denně více než pracující muži s dětmi.⁴⁶ Časovou zátěž domácích prací zkoumal i výzkum rodiny prováděný Sociologickým ústavem AV ČR v 90. letech 20. století. Vyplynulo z něj, že ženy v průměru věnují domácím pracím 2,5krát více času než muži, tj. průměrně 3,5 h denně, a výkon těchto činností je často přesunut na víkend, takže volný čas ve smyslu odpočinku od výdělečné aktivity se u žen mnohdy překrývá s prací v domácnosti.⁴⁷

Ženy plní většinu povinností spojených s domácností, i když vykonávají časově a psychicky náročnou práci, např. podnikání či vysoce kvalifikované činnosti na vyšších pracovních postech. Zatímco 66 % nadprůměrně časově vytížených mužů (většinou se jedná o muže na manažerských postech) je zcela oproštěno od zátěže domácích prací, neboť mají zpravidla zázemí v podobě partnerky, která sama pečuje o domácnost, nadprůměrně pracovně vytížené ženy jsou vyvázány z rodinných povinností jen v 7 % případů. V domácnostech těchto žen totiž nedochází k výměně tradičních rolí a jejich uspořádání spíše odpovídá modelu dvoukariérních partnerství.⁴⁸ Pakliže jsou oba partneři ekonomicky aktivní, vykonává v 63 % případů většinu domácích prací žena. Ovšem dokonce i v rodinách, kde vykonává výdělečnou aktivitu pouze žena, leží břímě domácích

⁴⁵ Odpovídali pouze ti, kteří žijí s partnerem/kou v jedné domácnosti.

⁴⁶ [Bierzová 2006]

⁴⁷ [Tuček et al. 1998]

⁴⁸ [Vohlídalová 2006b]

povinností výhradně na ženě v 45 % případů a v dalších 40 % jsou domácí práce rovnoměrně rozděleny mezi partnery.

Muži tedy přebírají péči o domácnost jen výjimečně, a to i v případě, že žena zastává tradičně mužskou roli živitele.⁴⁹ Od žen se naopak očekává, že v případě potřeby obětují své individuální zájmy ve prospěch rodiny jako celku a pokud je to nutné, vzdají se vlastní kariéry pro blaho svých dětí.⁵⁰ Z dotazníkového šetření výzkumu „Proměny“ vyplynulo, že pokud jeden z partnerů omezil svůj profesní život ve prospěch kariéry partnera, byla to v 78,2 % případů žena, a to především v párech s dětmi.⁵¹ K nejčastějším ústupkům v profesním životě patří změna zaměstnání, zkrácení pracovní doby či rezignace na zvyšování kvalifikace, což často znemožňuje navyšovat kulturní kapitál žen pro období, až děti odrostou: „*nastoupila jsem na Bulovku na chirurgii, tam jsem dělala asi osm let, pak jsem vzhledem k tomu, že manžel si to nepřál - směny, víkendy a to, tak jsem šla na ambulance na kardiologii*“ (Hana, 38 let, zdravotní sestra, 2 synové 9 let); „*Určitě jsem chtěla studovat. Bohužel teda jsem se špatně vdala a pak jsem otěhotněla a tím se to všechno odvíjelo*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let). Nejvíce musí přitom na své kariérní aspirace rezignovat ženy, jež si před založením rodiny vybudovaly dobrou pozici na pracovním trhu díky odborné kvalifikaci či zkušenostem s výkonem vysoce odpovědných povolání: „*já jsem si říkala: chtěla bych mít nějakou práci, která by trošku se dala skloubit s tou rodinou, ale nějaké ambice už jsem tak velké neměla, že bych chtěla dělat takovou manažerku, jako jsem dělala před tím, jsem si říkala: s tou rodinou se to dost těžko dá skloubit a hlavně jsem si říkala: chtěla bych spíš čas pro to dítě*“ (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky).

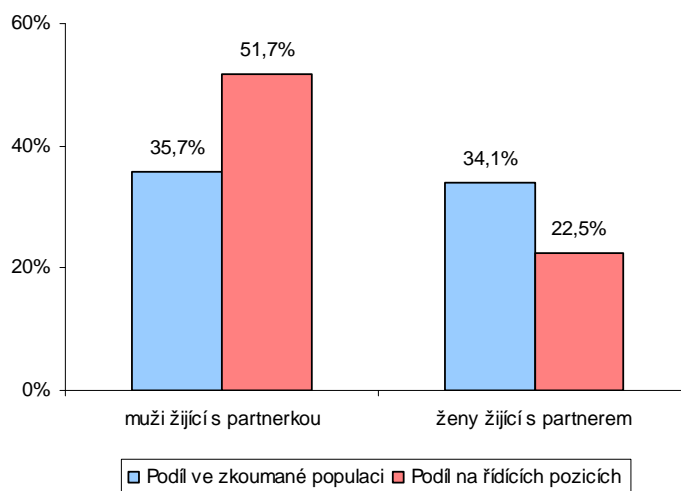
Výsledky kvantitativní části výzkumu „Proměny“ ukázaly mimo to protichůdný vliv partnerského soužití na profesní život mužů a žen. Zatímco mezi řídicími pracovníky převažují muži žijící s partnerkou, ženy žijící s partnerem, bez ohledu na to, zda mají nebo nemají děti, se řídicími pracovníci naopak stávají v porovnání s ostatními ženami podprůměrně často:

⁴⁹ [ibid.]

⁵⁰ [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

⁵¹ [Vohlídalová 2006b]

Graf 3-2 Uplatnění mužů a žen žijících s partnerem na řídicích pozicích

Muži žijící s partnerkou profitují z výhody zázemí, které pro ně představuje jejich rodina a především partnerka a v práci realizují svou identitu muže živitele, rodina pro ně tedy může být stimulem profesní aktivity. Profesní život žen žijících s partnerem se naopak často dostává do konfliktu s jejich mateřskou a partnerskou rolí.⁵² Aby muž dostal svým závazkům živitele a zajistil rodinu po finanční stránce, usiluje o kariérní postup a o zaujetí řídicích pozic na pracovním trhu. V domácnosti je navíc zproštěn většiny povinností, což mu lépe umožňuje soustředit se na plnění živitelské role. Žena žijící s partnerem naopak zaprvé o kariéru usilovat nemusí, neboť její příjem je v rodině vnímán jako sekundární, zadruhé je nucena volit takovou práci, která jí umožní splňovat roli pečovatelky o domácnost.

3.3.3 Uspořádání rodiny v příbězích samoživitelek

V interpretačních schématech matek samoživitelek, jež se zúčastnily kvalitativní sondy v rámci výzkumu „Proměny“, vykryštovaly čtyři základní modely rodinného uspořádání před rozchodem partnerů, od „rovnostářského“ rozdělení až po uspořádání, v němž žena plní jak roli pečovatelky, tak roli výhradního živitele.

⁵² [Dudová, Křížková a Fischlová 2006]

Rodinné uspořádání, v němž se muž i žena rovným dílem podílejí na činnostech v domácnosti, patří spíše ke vzácnějším modelům soukromého života informantek. Asi nejrovnoměrněji byly činnosti mezi manžele rozděleny v rodině Pavlíny (37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let): „*Tam nebyl problém, aby si stoupnul k žehlícímu prknu a vyžehlil třeba cíchy. U nás ta činnost nebyla nikdy rozdělená. Když prostě bylo potřeba, tak vzal hadr a vytřel podlahu, nedělalo mu to problémy*“. Toto uspořádání přitom může fungovat buďto na bázi rozdělení činností na „mužské“ a „ženské“, které ovšem jsou co do časové náročnosti srovnatelné, nebo na principu rovné účasti na domácích činnostech. Zajímavé je, že ve všech takto fungujících párech ukončil vztah muž odchodem k jiné ženě. Bylo by proto na místě zjistit prostřednictvím rozhovorů s těmito muži, zda právě rozdělení prací v domácnosti, nutící muže zapojovat se do tradičně „ženských“ aktivit, nemohlo být jednou z příčin, která přispěla k rozchodu muže s komunikační partnerkou. V některých párech se stává, že rovnoměrné rozdělení rolí se uplatňuje v počáteční fázi vztahu, postupně se však modifikuje směrem k tradičnějším formám uspořádání: „*první tři roky, to mi pomáhal fakt úplně se vším a pak se to otočilo a pak jsem byla úplně na všechno sama*“ (Gábina, 39 let, švadlena, synové 18 a 3 roky, dcera 13 let).

Druhý model uspořádání rodinného života se etabloval v párech, v nichž žena ve sledovaném období, bezprostředně předcházejícím rozchodu, nevykonávala výtěžnou aktivitu z důvodu mateřské dovolené. V tomto období dochází k nejvýraznější specializaci partnerů, kteří ve své rodině aplikují tradiční schéma muž – živitel, žena – pečovatelka: „*jelikož jsem byla doma, takže vlastně když manžel přišel z práce, měl nakoupíno, uvařeno, vlastně jsem dělala všechno já*“ (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let). Některé z dotázaných žen pocítují, že muži vnímají mateřskou dovolenou jako období, kdy ženy nemusí pracovat, proto předpokládají, že jejich partnerky budou kompenzovat povinnost muže finančně zabezpečit rodinu úplným zajištěním chodu domácnosti: „*on to bral tak, že já jsem vlastně na dovolené doma, tak si užívám a nemám co dělat*“ (Denisa, obchodní zástupkyně, syn 1 rok). Ženy ovšem nemají pocit, že by práce v domácnosti a péče o malé děti byla méně vysilující než práce

placená, a očekávají určitý podíl muže na domácích činnostech i přesto, že samy tráví převážnou většinu času doma. Pokud muž neparticipuje ani na aktivitách, jež jsou v domácnosti považovány za „mužské“, pociťuje to žena jako nezájem či aroganci ze strany partnera. Denisa pokračuje: „*On řekl, že když vydělává peníze, tak že já budu dělat všechno ostatní, takže jsem tahala pěšky nákupy pět kilometrů a vůbec mu to nevadilo.*“

Třetí model rozdělení rolí odpovídá běžné praxi v českých rodinách. Jde o uspořádání, v němž se oba partneři podílí na finančním zabezpečení rodiny a žena zároveň odpovídá za péči o domácnost: „*Tak domácnost byla čistě na mně. A finance, ty jsme měli dohromady.*“ (Alena, 37 let, asistentka, dcera 8 let). Toto rozdělení činností se stává problematické především po narození dětí, tedy po znásobení povinností, jež se s péčí o domácnost váží: „*ke konci jsme měli víceméně společné peníze a o domácnost jsem se starala právě jako že já, myslím, že manžel moc ne, což mě hrozně štvalo ve chvíli, kdy se narodil syn, že jako před tím mi to tolik nevadilo. Ale že jedna věc se staráte o to dítě a máte jako dělat i všechno okolo, tak to dost mě rozčilovalo.*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky). Popsané uspořádání může zúčastněným stranám přestat vyhovovat také v případě, že žena má vyšší příjem než muž: „*manžel vydělával vlastně o něco míň než já*“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let). V situaci plného pracovního vytížení se ženy žijící v tomto rodinném uspořádání potýkají s tím, co Arlie R. Hochschild nazývá druhou směnou (*second shift*⁵³). Dvojí zatížení v nich pochopitelně vyvolává pocity nespokojenosti: „*Já když přišla z odpolední, tak jsem si myslela, že děti budou vykoupané, protože jsem chodila domů v 7, starší syn aspoň napsaný úkol a najezení a oni de facto... nebylo nic. Takže já přišla domů, no a další vlastně směna*“ (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let).

Extrémním rodinným uspořádáním z hlediska zatížení ženy je situace, kdy žena sama pečuje o domácnost a zároveň je výhradním živitelem rodiny. Toto převzetí odpovědnosti za obě sféry života rodiny nastává ve chvíli, kdy muž ztratí zaměstnání, neúspěšným podnikáním upadne do dluhů či přestane z

⁵³ [Hochschild 2003]

různých důvodů přispívat do rodinného rozpočtu, přitom ale nevyvíjí žádnou aktivitu, kterou by se více zapojil do péče o domácnost. Zdá se, že i když muž přestane hrát tradiční roli živitele, nemotivuje ho to k převzetí nebo alespoň k částečnému výkonu role pečovatele. Funkce pečovatelky tak na ženě spočívá bez ohledu na to, kdo zabezpečuje rodinu z finančního hlediska. Lze říci, že takové rozdělení odpovědností představuje jakýsi předstupeň situace matky samoživitelky, v níž žena prakticky zvládá stejné množství povinností. Některé komunikační partnerky dokonce pocítují úbytek práce po rozchodu, neboť jim ukončením vztahu odpadá starost o partnera: „*Já bych naopak řekla, že vlastně co jsem sama, že mám najednou víc volného času, než jsem měla dřív. Najednou sice musím se o to dítě starat... o to jsem se starala vždycky... a ubyla mi starost o toho mužského. Nemusím třeba denně vařit teplou večeři*“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let); „*Mám víc času pro sebe. Není tady nikdo navíc, kdo potřebuje, abych já neustále něco dělala pro něj.*“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky).

V rodinném uspořádání tedy u komunikačních partnerek převažují modely založené na pojmání ženy jako osoby odpovědné za fyzickou údržbu domácnosti a jejich jednotlivých členů. Jednotlivé typy rozdělení domácích činností se liší především podílem přispívání muže a ženy do rodinného rozpočtu, nikoli však mírou participace mužů na péči o domácnost. Ta zůstává až na ojedinělé případy v rukou žen.

3.3.4 Muži a domácnost

Pokud se muži přece jen do rodinného života zapojují, činí tak především v oblasti trávení volného času a některých nerutinních domácích činností, jakými jsou např. drobné opravy v domácnosti. Ve vztahu k dětem provádějí spíše „kvalifikované rodičovské úkony“, jakými jsou učení, hra či uspávání, a to obvykle v přesně vymezeném a dopředu naplánovaném čase:⁵⁴ „*vlastně s nimi tráví ten volný čas tím, že jenom o těch víkendech a nebo když mají i v týdnu*

⁵⁴ [Singly 2000]

volno, když se jim chce“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky). Ženy oproti tomu ve většině rodin zajišťují péči o čistotu domova, stravu, odívání, zdraví a hygienu jednotlivých členů domácnosti a z větší části dbají na „základní“ výchovu dětí. Provádí tak zejména nekvalifikované a neustále se opakující činnosti, jež musí být zajišťovány s každodenní pravidelností: „to v téhle společnosti tak funguje, že prostě žena má žehlení, praní, uklízení, mytí nádobí, starání se o děti, krmení, vaření a mužský teoreticky, když už teda náhodou je potřeba něco opravit, tak když to teda neumí on, tak to dá někomu jinému a nebo prostě si ta ženská nakonec to opraví sama“ (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky). Nejrovnoměrěji se partneři dělí o finanční zajišťování rodiny, „strategické“ rozhodování a vedení rodinných účtů, naopak v oblasti rutinní péče o domácnost v praxi téměř k žádné dělbě práce nedochází, přestože deklarované postoje jedinců by svědčily o opaku.⁵⁵

Zatímco muži si z domácích činností vybírají, které aktivity a jak často (a zda vůbec) budou vykonávat, žena je odpovědná za všechny práce spojené s péčí o děti a o domácnost bez rozdílu a jejich provádění ženou je pokládáno za samozřejmost.⁵⁶ Účast na domácích pracích vnímají muži jako „dobrovolnou“ pomoc partnerce ve snaze ulevit jí od jejích povinností, kterou muži vykonávají nad rámec vlastních povinností. Dokonce i péče o vlastní potřeby a fyzickou údržbu je některými muži pojímána jako součást aktivit péče o domácnost, a zahrnována mezi povinnosti ženy: „je to normální, že ženská chodí do práce, z práce tahá ty těžké nákupní tašky, možná i pro manžela pivo někdy“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky). Většina matek samoživitelek, které měly příležitost žít s partnerem, a tedy zakusit dělbu práce v domácnosti, vyjádřily nespokojenost s postojem mužů k výkonu domácích činností. Ti totiž mnohdy od ženy automaticky očekávají, že bude pečovat o jejich společnou domácnost, bez ohledu na její pracovní vytížení: „to berou jako samozřejmost, že je jako naklizíno, navaříno. Kdy to dělám, to už je jedno“ (Hana, 38 let, zdravotní sestra, 2 synové 9 let); „jinak jako že by nějakým způsobem byli nadšení z toho, že

⁵⁵ [Kuchařová 2005b]

⁵⁶ [Dudová 2007]

manželka doma dělá všechno a on může ležet na gauči, tak jako oni to asi spíš berou jako samozřejmost“ (Jiřina, 38 let, finanční poradkyně, syn 18 let, dcera 1 rok); *„u těch mužů je samozřejmé, že žena chodí do práce, přijde domů, obstarává rodinu“* (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let). To, co komunikačním partnerkám na této skutečnosti vadí, je především absence jakéhokoli ocenění za strany partnera: *„aspoň děkuju, slovo občas kdyby zaznělo“* (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let).

Některé z dotázaných žen ovšem ve svých pozorováních reflektují ve svém okolí změny v přístupu mužů k domácím pracím: *„mám kamarádky, kde muž naprosto běžně dělá práce, které by můj muž určitě sám od sebe nikdy nedělal, jako je třeba vytírání, luxování...“* (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky); *„oni ti chlapi asi už taky poznali, že ženy chtějí, aby chlapi pomáhali“* (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let). Obecně jsou „netradiční“ modely dělby rolí mezi partnery spojovány zejména s mladší generací a s osobami s vyšším vzděláním.⁵⁷

3.3.5 Stereotypy o rodičovských rolích a jejich důsledky pro pracovní pozici žen

Tradiční rozdělení rolí se projevuje při rozhodování o tom, který z partnerů zůstane s dítětem na rodičovské dovolené. Teprve od roku 2001 mají muži možnost absolvovat rodičovskou dovolenou, této alternativy však využívají jen zřídka, což je dáno na jedné straně stereotypy o schopnosti mužů a žen pečovat o dítě v raném věku, na straně druhé mzdovými rozdíly mezi pohlavími. Žena jen málokdy disponuje vyšším příjmem než muž, což ji předurčuje k tomu, že s dítětem zůstává doma právě ona.⁵⁸ Je ovšem patrné, že lidé na rodičovské dovolené se potýkají se snížením svého předchozího statusu, vyplývajícím z nízké společenské hodnoty, jež je přikládána péči o domácnost, z přerušení pracovní dráhy, ztráty sociálních kontaktů a nezávislosti, a mateřství tak představuje pro řadu žen zhoršení pozice na společenském žebříčku a spolu s tím

⁵⁷ [Maříková a Radimská 2003]

⁵⁸ [Kuchařová 2005b]

i na trhu práce:⁵⁹ „někdy mám pocit, že tak vnitřně stejně pořád tady funguje to, že když žena řekne, jsem doma, tak že to je podřadné“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky). Ke zhoršování pozice žen s dětmi přispívá také fakt, že ženy zůstávají doma i v případě nemoci dětí, neboť zaměstnavatelé je z důvodu absencí vnímají jako méně spolehlivou a flexibilní pracovní sílu.

Přestože se lze v českých rodinách čím dál tím častěji setkat s alternativními způsoby rozdělení rolí, na preferencích tradičního uspořádání domácnosti se toho za posledních 17 let příliš nezměnilo. Ženy, jež by eventuelně toužily po redistribuci domácích prací mezi partnery, totiž narážejí při svých snahách o vyjednání změn na stereotypy o „špatné matce“, zanedbávající svou rodinu z důvodu přílišného pracovního nasazení, o neschopnosti mužů pečovat o dítě v raném věku a o vyšší hodnotě a náročnosti mužské práce,⁶⁰ sdílené a reprodukované nejen muži, ale také ženami samotnými: „já třeba jsem přišla i do rodin, kde mi přijde, že se nikdo nestará o domácnost. Myslím si, že ženy jsou dneska emancipované víc než je zdrávo a není to tím, že by to chtěly, je to dobrou, tím, že prostě cítí ten tlak a chtějí rodinu udržet za každou cenu nad vodou, takže se vrhají do všech aktivit. Takže už pochopitelně nestíhají různé věci, které by zase stíhaly, kdyby byly doma. Už není tak perfektně uvařeno, není tak perfektně čisto, není tak perfektně uspokojený ten manžel, a tím pádem ta rodina jaksi trpí“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let). Při pohledu na vlastní situaci jsou ženy schopny zaujmout individualistické stanovisko touhy po seberealizaci, při hodnocení ostatních však spíše aplikují zavedená schémata pohledu na roli muže a ženy v rodině: „když je samozřejmě člověk, který uživí rodinu a ta ženská nemusí, no tak ať se stará o chod domácnosti. Pak je zase jestli to té ženské vyhovuje. Mně by to třeba nevyhovovalo. Já i kdybych měla movitějšího partnera k sobě, tak bych určitě doma nezůstala.“ (Pavλίna, 37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let).

Ženy ovšem mají i jiný důvod k tomu, aby se podílely na reprodukci tradičního mateřského diskurzu péče o dítě. Přepouštěním místa primární

⁵⁹ [Janoušková a Sedláček 2005]

⁶⁰ [Tuček et al. 1998]

pečovatelské osoby mužům totiž ztrácejí podstatnou část své femininní identity a zároveň zažívají pocit ztráty jistoty.⁶¹ Opouštěním dominantního postavení ve vztahu k dětem sice matky mohou získat přístup k lepším příležitostem na trhu práce, zároveň je však nálepka „krkavčí matky“ diskvalifikuje v oblasti sociálních vztahů. Řada z nich proto raději těmto tlakům ustupuje, vzdává se některých výhod, jež by jim přineslo nové rozdělení rolí v rodině, a reprodukuje jeho tradiční formu s jasně vymezenými pozicemi muže a ženy.⁶² Ženy tak svým chováním akceptují dvojitý zatížení, plynoucí z nutnosti uplatňovat se plnohodnotným způsobem na trhu práce a zároveň zabezpečovat bezproblémový chod domácnosti, a v některých z nich vyvolává vlastní schopnost zvládnout povinnosti v obou oblastech pocitu hrdosti.⁶³ Rovné příležitosti tedy nejsou blokovány jen neochotou mužů pečovat o děti, ale i neochotou žen svěřit děti mužům. Na otázku, zda by si dokázala představit, že by její děti vychovával jejich otec, odpovídá jedna z informátorek: „*Jako samozřejmě si dovedu představit situaci, kdy by to fungovat muselo. Ale určitě by to bylo mnohem horší, než když je vychovávám já, protože já jsem spolehlivá a mám jiné priority. Nepotřebuju dělat kariéru a prostě jsem schopná se obětovat*“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky).

3.3.6 Ideální domácnost

Rostoucí vytížení mužů i žen na trhu práce způsobuje, že ženy zvládají čím dál tím obtížněji plnit současně požadavky světa práce a rodiny. Chtějí-li ženy mít ve svém životě děti a zároveň rozvíjet profesionální kariéru, musí vyvíjet specifické strategie v časování obou projektů. Vzhledem k tomu, že nároky obojího nelze plnit současně, je nezbytné rozdělit životní trajektorii do několika fází, z nichž v některých je pozornost zaměřena na profesní život, v jiných potom na rodinu: „*našla jsem si práci jako prodavačka v železářství. Pak jsem se seznámila se svým manželem tehdejším a začalo to. Děti.*“ (Soňa, 36 let,

⁶¹ [Janoušková a Sedláček 2005]

⁶² [ibid.]

⁶³ [Kuchařová 2005b]

prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let); „*dělala jsem zdravotní sestru, dokud jsem neotěhotněla*“ (Olga, 32 let, podnikatelka, syn 5 let). To je jeden z důvodů, proč jsou dnes mladé ženy méně než v minulosti motivovány k brzkému vstupu do manželství a k zakládání rodiny a raději sledují kariérní cíle.⁶⁴ Jsou si totiž vědomy toho, že stávající rozdělení rolí v rodině jim po narození dětí obdobnou seberealizaci v pracovní oblasti neumožní. Na druhé straně ovšem ženy, které již do manželství vstoupily a založily rodinu, jsou stále méně ochotny akceptovat rozdělení rolí, v němž na jedné straně nesou odpovědnost za péči o děti a o domácnost a na straně druhé jsou nuceny podílet se na výdělečné činnosti, neboť mužův příjem nestačí k pokrytí potřeb rodiny.

Jak by tedy mělo v očích žen vypadat rozdělení rolí v domácnosti? V rozhovorech s vybranými matkami samoživitelkami se vyprofilovala dvě základní schémata rodinného uspořádání, která by informátorky považovaly za ideální. Několik komunikačních partnerek pociťuje nostalgii vůči tradiční specializaci muže a ženy. Muž by měl být podle nich hlavním garantem finančního zabezpečení rodiny, zatímco žena by měla odpovídat za péči o domácnost. I v tradičním uspořádání rodiny by však dotázané ženy očekávaly pomoc partnera s domácími pracemi: „*táta se má postarat o ekonomickou sféru rodiny a máma by měla udržet chod domácnosti a nějakým způsobem tu rodinu a čistotu a děti udržovat. Ale pochopitelně když ten mužský pomůže, tak to je fajn.*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let). Pro některé ženy je toto rozdělení povinností vázáno na raný věk dítěte: „*když je to dítě malé, tak samozřejmě muž živitel a matka doma. Aspoň dejme tomu ty první 3 roky*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky). Neznamená to však, že by podobným způsobem smýšlející ženy chtěly ze svého života zcela eliminovat placenou pracovní činnost. Pakliže by však chtěly nějakou práci vykonávat, neměla by pro ně představovat ekonomickou nutnost, nýbrž by měla mít charakter doplňkové činnosti, napomáhající k seberealizaci ženy: „*Já jsem si myslela, že manžel bude mít firmu, která bude prosperovat, a já třeba někde v kanceláři mu budu jenom tak pomáhat, ale ne na celý den. Prostě taková idea byla, že já se budu věnovat*

⁶⁴ [Rabušic 2001, Čermáková et al. 2002]

hlavně dětem. Že tady budu pro ně. A ne jako pro práci“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky).

Preference tradiční dělby rolí však není převažujícím schématem v představách žen o ideálním uspořádání domácnosti. Celé tři čtvrtiny komunikačních partnerek by si přály mít rodinu, v níž by se oba partneři dělili rovným dílem o výdělečné aktivity i o údržbu domácnosti a péči o děti. Nemají sice shodný názor na to, o které činnosti by se v domácnosti měl starat muž a o které žena a zda by se měli muži zaměřovat jen na některé domácí povinnosti, nebo zda by se měli podílet na všech domácích úkonech, důležité však pro ně je, aby muž na pracích spojených s chodem domácnosti aktivně participoval a stával se tak pro rodinu přínosem: *„když jsou spolu dva, tak by měl dělat každý, co je vidět, co je potřeba. Protože pak ti lidé na sebe mají víc času, je míň stresu, je míň všeho“ (Gábina, 39 let, švadlena, synové 18 a 3 roky, dcera 13 let); „chci po tom člověku, když bychom spolu žili, že když vidíme oba dva, že něco je potřeba udělat, tak to prostě jeden z nás musí udělat. Jako abych vydělávala, on vydělával a on si přišel domů a lehl si na kanape a jako že bude mít servis: plnou ledničku, uvaříno, nažehlíno, masáž, vypráno, čistou vanu, naleštěný boty, tak to jako opravdu nejde“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let). V době, kdy finanční zabezpečení rodiny není výsadní doménou muže, je z hlediska žen nezbytné, aby se muž podílel na chodu domácnosti i jiným způsobem. Úleva v podobě finančního přínosu je totiž pro ženy méně viditelná než aktivní pomoc v domácnosti a pokud ji muž své partnerce neposkytuje, žena získává postupně pocit, že muže pro fungování rodiny nepotřebuje: *„chtěla bych opravdu rovnocenného partnera, který se se mnou bude podílet na něčem, protože jako to si můžu opravdu být sama.“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let); „když potom bydlíte v bytě, tak ten chlap v podstatě nemá doma co dělat a aby se mi válel na kavalci, no tak to může jako jít rovnou a to si to můžu udělat všechno sama. To ho teda opravdu nepotřebuju“ (Jiřina, 38 let, finanční poradkyně, syn 18 let, dcera 1 rok). Žena zkrátka nechce být na veškerou práci v domácnosti sama, neboť muž také není na přispívání do rodinného rozpočtu sám. *„Já teda určitě bych k sobě nebrala žádného chlapa, který by se mi válel doma***

na křesle. Že by přišel z práce a: já mám dneska odděláno devět hodin a prostě už po mně nic nechtěj. Prostě tu ruku k dílu přiložit samozřejmě musí“ (Pavlína, 37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let).

3.4 Kritické aspekty kariéry muže

Viděli jsme, že ženy ve stále větší míře participují na trhu práce, což problematizuje roli pečovatelky, jež je jim stále připisována. Co se ale mezitím děje s muži nebo lépe řečeno s jejich rolí hlavního živitele?

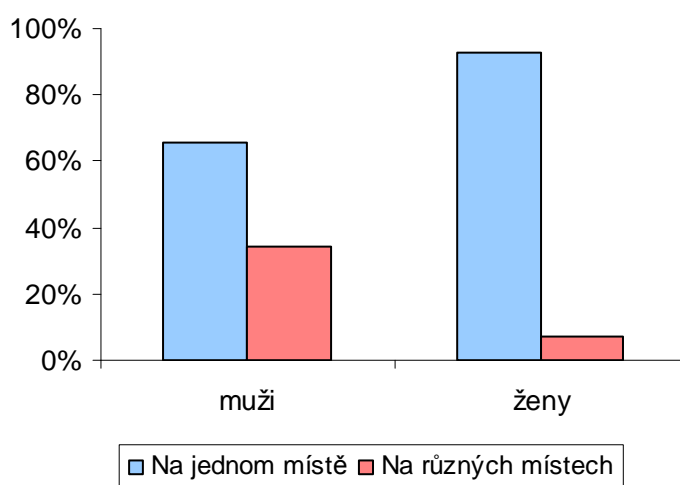
3.4.1 Zvyšování časové náročnosti práce

Pro muže představuje placená práce významný element konstrukce osobní identity. Právě v této oblasti nacházejí mnozí z nich nejbohatší zdroje seberealizace, a jsou proto ochotni práci zčásti podřizovat své soukromí. Na otázku, zda souhlasí s výrokem, že „práce je nejdůležitější způsob, jak se v životě realizovat,“ odpovědělo kladně 42,7 % mužů rekrutovaných v dotazníkovém šetření výzkumu „Proměny“. Není proto překvapivé, že mnoho mužů vykazuje vysoký počet odpracovaných hodin. 35,3 % mužů z výběrového vzorku uvedlo, že jejich součet v hlavním a ve všech vedlejších zaměstnáních je větší než padesát hodin týdně. Vzhledem k tomu, že pro muže se výkon placené pracovní aktivity překrývá s výkonem tradiční role živitele, kladou muži při výběru zaměstnání důraz na materiální a mocenské aspekty práce.⁶⁵ Výkon přesčasů a větší pracovní nasazení jsou obvykle motivovány vyšším finančním ohodnocením. Tímto pojetím kariéry se zcela zásadně odlišují od pojmání kariéry ženami, jež zdůrazňují především vnitřní uspokojení plynoucí z výkonu dané práce: „*To jsem měla rozhodnuté tak, že by mě ta práce musela bavit. A že by rodina vždycky byla jako na prvním místě“ (Eliška, 25 let, sociální pracovnice, syn 3 roky).*

⁶⁵ [Křížková 2005]

S podřizováním soukromí práci souvisí i vysoká míra nestability pracovního režimu. Muži se musí častěji než ženy v rámci práce přesouvat na různá místa, jezdí na pracovní cesty, mají proměnlivou pracovní dobu, i když pro některé z nich to může znamenat větší flexibilitu. Někteří pracují na směny a obvykle vědí jen krátkou dobu dopředu, jaký bude jejich další pracovní rozvrh⁶⁶:

Graf 3-3 Práce z hlediska místa

Obecně muži vykazují v porovnání se ženami větší svobodu a flexibilitu v nastavení pracovní doby, výběru přestávek či dovolené, na druhou stranu však pocítují nadměrný tlak na výkon, neboť ten je hlavním kritériem pro muže tolik důležitého finančního ohodnocení. Osoby s největší časovou a prostorovou flexibilitou práce vykazují nejvyšší počet odpracovaných hodin a přesčasů a jejich práce obnáší značnou míru stresové zátěže. Pokud muži nezvládají při plném pracovním nasazení skloubit práci s péčí o rodinu, snaží se zvládat spíše práci na úkor rodiny. Pracovní vytížení se ještě násobí u těch mužů, kteří mají děti a kteří čelí zvyšujícím se finančním potřebám rodiny větším počtem zaměstnání. Povinnost finančního zabezpečování rodiny vede muže k tomu, že se podřizují tlakům trhu práce na maximální výkon a flexibilitu ve větší míře než

⁶⁶ Zdroj: data z výzkumu „Proměny“.

ženy.⁶⁷ Z výzkumu „Proměny“ vyplývá, že muži pracují v průměru o 4 hodiny týdně více a počet odpracovaných hodin se zvyšuje především po narození dětí v rodině, kdy muž musí vykompenzovat chybějící příjem partnerky na mateřské a později rodičovské dovolené.⁶⁸ Ovšem čím větší nároky jsou na muže kladeny v oblasti výše příjmu, tím více času tráví prací a tím méně času mu potom zbývá na soukromý život a plnění domácích odpovědností.⁶⁹ Někteří muži sami pociťují obousměrný tlak, když uvádějí, že práce negativně ovlivňuje jejich rodinný život vzhledem k nedostatku času na rodinu. Zejména zastávají-li muži manažerské pozice, spočívá veškerá odpovědnost za péči o domácnost na jejich partnerkách, což zvyšuje ve vztahu napětí a může vést k partnerským krizím končícím rozvodem či rozchodem partnerů: „*ti chlapi jsou hodně dlouho v práci a pak všechno je to na ženský*“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky); „*podnikání je jednou z hlavních příčin rozvodů, že vlastně ta ženská sedí celý den doma, stará se o děti, stará se o domácnost, on pak přijde, jenom přinese peníze, ale to není všechno*“ (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky). Vzhledem k tomu, že ženy stále častěji od mužů vyžadují participaci na péči o děti a o domácnost, muži se paradoxně vystavují riziku nespokojenosti partnerky tím více, čím více se snaží dostát svým závazkům spojeným s rolí živitele rodiny.

Nespokojenost se ovšem nemusí rodit jen v hlavách partnerek. Některé informatorky si samy uvědomují, že vysoké nároky na výdělek mohou v mužích vyvolávat pocit, že jsou soustavně přetěžováni, a chápou, pokud muži projevují se stávající situací nesouhlas: „*muži někdy můžou mít pocit, že prostě ta žena hodně utrací a oni že musí jenom pracovat a pracovat*“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky); „*ta žena si myslí třeba, že mají na víc a oni se cítí tak strašně utlačováni, že teda jdou někam, kde jsou pochválení i za minimum*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let).

⁶⁷ [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

⁶⁸ [Víznerová a Vohlídalová 2006]

⁶⁹ [Hochschild 1997]

3.4.2 Selhávání mužů v roli živitele

Muži jsou však na současném trhu práce vystaveni ještě dalšímu, protichůdnému riziku. Nezaměstnanost a s ní spojená nejistota práce ohrožují tradiční model rozdělení rolí v domácnosti, a tím také identitu muže coby živitele:⁷⁰ „*tady už několik let nefunguje přispívání nějaké finanční manžela, takže už asi pět let tuhle rodinu živím já*“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky); „*můj manžel flákal jenom dluhy v podnikání, takže mě donutila nouze naučit se šít*“ (Gábina, 39 let, švadlena, synové 18 a 3 roky, dcera 13 let). Pokud je muž z účasti na pracovním trhu vyloučen, je žena nucena přebrat „mužskou“ roli živitele a její protějšek ztrácí dominantní postavení na poli finančního zajišťování rodiny. V interpretacích komunikačních partnerek přebírá žena spolu s tradičně mužskými povinnostmi a s funkcí živitele částečně i mužskou identitu: „*ženský makaj na 100 procent a ještě vlastně zajišťují tu rodinu. Skoro převzaly i roli živitele té rodiny, že se z nich jako pomalu stávají chlapi*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let); „*pak vlastně mužskej, když nemá tu mužskou roli, takže vlastně tu mužskou roli musí převzít žena... Ta žena si to bere na sebe, místo aby si užívala schopností něžnosti a krásy, tak bere tu mužskou roli, tu drsnost*“ (Eliška, 25 let, sociální pracovnice, syn 3 roky).

Výpovědi matek samoživitelek nasvědčují tomu, že požadavky žen se vlivem jejich zapojení na trh práce komplikují. Na jedné straně i nadále očekávají, že jejich partner bude rozhodujícím způsobem přispívat do rodinného rozpočtu, což mužům činí čím dál tím větší obtíže, na straně druhé ovšem požadují také větší participaci mužů na péči o domácnost. Zostřujícím se protichůdným tlakům jsou tak vystaveny nejen ženy ve snaze o skloubení pracovních a rodinných povinností, ale i muži, konfrontovaní s odlišnými požadavky zaměstnavatelů a partnerek.

Ze zkušenosti s dosavadní neschopností jejich partnerů vyhovět oběma požadavkům současně některé informatorky vyvozují závěr, že pro rodinu jsou nezbytným aktérem především ony, neboť se dokázaly adaptovat na situaci dvojí

⁷⁰ [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

zátěže a zvládají jak tradičně „ženské“ aktivity, tak aktivity dříve výhradně „mužské“. Muži oproti tomu nejen že nerozšiřují své odpovědnosti o dříve „ženské“ pečovatelské funkce, ale navíc pozbývají schopnosti náležitě plnit povinnosti plynoucí z role živitele: „já bych po těch chlapech totiž taky chtěla moc. Já bych chtěla, aby byli o něco aspoň v něčem lepší než já. A když už tam běhám s vrtačkou, přidělávám poličky, tak mně už potom přijde, že to už bych chtěla opravdu moc“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let).

3.5 Shrnutí – je tedy na vině trh práce?

Ukazuje se, že proměny trhu práce nesou skutečně určitý podíl na množství rozvodů a rozchodů párů s dětmi. Jejich vliv je ovšem spíše nepřímý. Příčinou rozpadu části rodin totiž není samotné zvyšování tlaku na pracovní výkon a flexibilitu jedinců, nýbrž jejich neslučitelnost s dosavadním rozdělením práce mezi partnery.

Ve vyprávěních komunikačních partnerek lze někdy odkrýt racionalizační schémata, kterými si dotázané matky samoživitelky vysvětlují své jednání a jež pomáhají pochopit, jaké myšlenkové pochody se odehrávají v hlavách žen před tím, než dospějí k rozhodnutí ukončit vztah s otcem svých dětí: „Už jsem se nestarala jenom o domácnost a jedno dítě, ale už jsem se starala o domácnost a dvě děti. A pak jsem začala chodit do práce, no a už toho začalo být na mě moc. Jelikož jsem dělala prodavačku, tak jsem chodila ranní odpolední směny, soboty a když ráno odejdete do práce, máte uklizený byt, večer přijdete unavená a děti neobstarané, doma binec, tak se to docela zajídá. Takže vlastně z tohoto hlediska jsem říkala, na co toho chlapa mám. No až potom jsem teda přestoupila do podniku a když už jsem si spočítala, že bych to tak nějak s dětma zvládla finančně, tak jsem tu žádost podala“ (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let).

Šárčin výrok dobře ilustruje rozpor, který vzniká mezi pracovním vytížením žen a dělbou povinností v domácnosti. Náročnost výdělečné činnosti

způsobuje, že ženám zbývá málo času a energie na výkon domácích prací, a zajistit veškerou údržbu domácnosti se tak stává čím dál tím složitějším úkolem. Pokud se ženy cítí být přetížené dvojným břemenem pracovních a rodinných závazků, vnímají uspořádání, v němž jsou muži zproštěni domácích povinností, jako nespravedlivé. V případě, že vlastním výdělkem jsou schopny pokrýt potřeby sebe a svých dětí, přestává pro ně být příjem muže dostatečným příspěvkem k fungování rodiny, a pakliže se jejich partner do jiných oblastí péče o domácnost nezapojuje, ženy v něm nenacházejí dostatečnou oporu a pochybují o jeho potřebnosti pro fungování rodiny. Situace se vyhrocuje v případě, že muž nedokáže kompenzovat svou pasivitu na poli péče o domácnost uspokojivým příjmem, případně pokud je v oblasti finančního zabezpečení rodiny zcela nahrazen ženou. Za těchto okolností totiž žena plní nejen roli pečovatelky, ale navíc zastupuje muže v úloze živitele a rodina se tak stává na přítomnosti muže zcela nezávislá.

Pracovní podmínky a formy současného trhu vycházejí z předpokladu genderové nerovnosti spojené s přísnou dělbu práce v rodině, zapojení žen do výdělečných aktivit z důvodu potřeby druhého příjmu v rodině a touhy žen po seberealizaci v pracovní oblasti ovšem tuto dělbu činí pro ženy neakceptovatelnou.⁷¹ Rostoucí individualizace, společenský tlak na vlastní rozvoj, seberealizaci a soutěživost ve sféře práce se střetávají s požadavky rodiny a soužití partnerů se tak stává problémem.⁷² Muži a ženy v této konfrontaci představují dva různé světy s různými zájmy a pohledem na věc a čím dále individualizace postupuje, tím je řešení vznikajících nedorozumění složitější. Tradiční modely rozdělení rolí v rodině selhávají a dvě odlišná individua musí vyjednávat o novém rozvržení odpovědností. Na dohodě postavená dělba práce je přitom velmi zranitelná a nestabilní.⁷³

V době, kdy partnerské vztahy a rodina obecně ztratily většinu svých funkcí, stává se rozvod či partnerský rozchod nejjednodušším řešením nefunkčnosti vztahu. Partnerství trvá, jen pokud si to oba jednotlivci přejí a jen

⁷¹ [Vohlídalová 2006b]

⁷² [Beck a Beck-Gernsheim 1995]

⁷³ [Kaufmann 2007]

dokud jim vztah více přináší, než o kolik je připravuje.⁷⁴ Přestože neúplná rodina není populací vnímána jako dobré rodinné uspořádání,⁷⁵ tolerance k rozpadům rodin se zvyšuje. Výzkum „ISSP 2002“ Sociologického ústavu AV ČR ukázal, že více než 60 % obyvatel se domnívá, že rozvod je nejlepším řešením situace, když pár není schopen řešit své manželské problémy, a obdobně ve výzkumu „Rodina 2001“ Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí se jen jedna třetina dotázaných vyjádřila kladně k tvrzení, že pokud jsou v rodině děti, měli by rodiče zůstat pohromadě, i když spolu nemohou vyjít. V individualizované společnosti se neúplné rodiny, jež jsou v některých případech důsledkem nesourodosti nového pracovního trhu a hluboce zakořeněných tradičních schémat rodinného uspořádání, postupně stávají běžnou součástí sociální reality: „*dneska skoro mně připadá, že je to běžnější než normální rodina*“ (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky).

⁷⁴ [Giddens 1992]

⁷⁵ V dotazníkovém šetření výzkumu „Proměny“ označila neúplnou rodinu za velmi dobré uspořádání pouhá 4 % respondentů.

4 CO SE STANE PO ROZVODU ANEB „TAKHLE JSEM SI TO NEPŘEDSTAVOVALA“

Při zkoumání vzájemného vztahu pracovního trhu a soukromého života jednotlivců nás nezajímalo jen vliv světa práce na současné trendy v rodinném chování, např. na zvyšování rozvodovosti a nárůst počtu neúplných rodin, ale také způsoby, jakými rodinná situace jedinců determinuje jejich strategie vyvíjené na pracovním trhu, a tedy jak zpětně ovlivňuje charakter trhu práce. Aby bylo možné odpovědět na otázku, zda se chování matek samoživitelek na trhu práce vyznačuje specifickými rysy, charakteristickými pouze pro tuto konkrétní skupinu aktérů, a zda musí tyto ženy při výběru konkrétního zaměstnání zohledňovat, v jaké rodinné situaci se nachází, bylo potřeba zjistit, jak tyto ženy vnímají svou situaci na trhu práce, jaké strategie volí, jaké je k tomu vedou motivace a jak obecně k práci přistupují.

4.1 Možnost volby?

První problém, který nás při studiu strategií matek samoživitelek na trhu práce zajímal, byl, jak veliký manévrovací prostor tyto ženy mají při volbě zaměstnání a do jaké míry mohou svůj pracovní život koncipovat na základě vlastních preferencí. V anglofonní sociologické literatuře se v posledních letech vede debata o tom, zda dnes zapojení žen na trhu práce vychází jen z individuálních preferencí žen, nebo zda jsou ženy stále ve svém rozhodování limitovány vnějšími omezeními, jakými jsou např. diskriminace, nedostatečný ekonomický, kulturní a sociální kapitál žen apod.

Preferenční teorie je zastávána např. americkou socioložkou Catherine Hakim, pro kterou mají jednotlivé ženy různé osobní preference a podle nich se rozhodují, zda svůj život zaměří spíše na kariéru nebo spíše na rodinu. Vzhledem k tomu, že svět práce a svět rodiny je těžko slučitelný, musí se podle Hakim každá žena rozhodnout, kterou z těchto sfér bude ve které fázi svého života

preferovat. Klade při tom ovšem důraz na individuální hodnoty a přístup k životu jednotlivých žen, zatímco ekonomická a strukturální omezení podle ní ztrácejí v dnešní západní společnosti na důležitosti.⁷⁶

S tímto názorem polemizují autorky jako Rosemary Crompton, Fiona Harris či Harriet Bradley, pro něž hrají důležitou roli při rozhodování žen o formě práce vnější omezení. Crompton a Harris se domnívají, že individuální volby jedinců se odehrávají na pozadí strukturálních omezení a vycházejí z toho, jak lidé vnímají své šance a možnosti v různých oblastech života. Na trhu práce potom jednájí na základě percepce vlastní situace, tedy nejen na základě vlastních preferencí.⁷⁷ Pro Bradley se zase přístup žen k ekonomickým zdrojům střetává s přetrvávající segregací a genderovou exkluzí na pracovištích⁷⁸ a k podobným závěrům docházejí některé české autorky. Věra Kuchařová ve výzkumu „Rodina, zaměstnání a vzdělání“ identifikuje různé druhy ekonomických i hodnotově normativních vnějších vlivů, na nichž závisí volba životních strategií, např. ekonomické tlaky, způsobené nutností dvou příjmů v rodině či diferencovanými šancemi na trhu práce, stereotypy týkající se dělby rolí v rodině, systém sociálního zabezpečení nebo společenské klima, jež může být v různé míře nakloněno rodině.⁷⁹ Radka Dudová k ekonomickým faktorům ovlivňujícím životní volby žen přidává přítomnost dětí, která zvyšuje tlak domácností na příjem a zároveň omezuje čas, jenž mají ženy na výkon pracovní aktivity. V neposlední řadě je rozhodování žen o pracovním nasazení závislé i na dostupnosti institucí denní péče o děti.⁸⁰

Analýza výpovědí dotazovaných samoživitelek ukázala, že komunikační partnerky pociťují při výběru zaměstnání a při zapojování se do pracovního života určitá vnější omezení. Samotný fakt, že tyto ženy se v okamžiku rozvodu či rozchodu nacházejí v situaci, kdy rodinu už mají, a zároveň ji musí finančně zajistit prostřednictvím placené práce, prakticky neumožňuje volbu mezi oběma sférami. Matky samoživitelky se musí angažovat jak v oblasti pracovní, tak v

⁷⁶ [Hakim 2000]

⁷⁷ [Crompton a Harris 1998]

⁷⁸ [Bradley 1999]

⁷⁹ [Kuchařová 2005b]

⁸⁰ [Dudová 2007]

oblasti soukromé a jejich individuální volby tudíž podléhají imperativu nutnosti kombinace obou sfér.

Ukazuje se však, že potřeba nalézt kompromis mezi pečovatelskou a živitelskou rolí není jediným omezením, kterému čelí osamělé matky při volbě zaměstnání. Rodinná situace jedinců se promítá do jejich pozice na trhu práce a ukazuje se, že matky samoživitelky patří k nejvíce ohroženým skupinám v této oblasti, neboť u nich dochází ke kumulaci faktorů znevýhodňujících na trhu práce. V rozhovorech s komunikačními partnerkami byly identifikovány především tři faktory, které informátorky samy vnímaly jako překážku při hledání vhodného zaměstnání: jejich pohlaví, mateřství a absence partnera.

4.1.1 Ženy na trhu práce

Na českém trhu práce stále platí, že ženy jsou vnímány jako riziková skupina pracovníků. Zaměstnavatelé totiž preferují model kariéry nepřerušovaný rodinnými událostmi a vzhledem k tomu, že jsou to obvykle právě ženy, které zůstávají s dětmi na rodičovské dovolené a zajišťují většinu péče o děti, stávají se pro některé pozice málo žádoucími kandidáty: „*Někde mi dokonce řekli, že jako by mě chtěli, ale kdybych byla chlap*“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let).

Jak uvádí ve své stati Marie Čermáková [1997], ženy jsou soustředěny v hůře placených profesích s menší sociální prestiží, v průměru pobírají o 25 % nižší platy než muži a na vedoucích postech či politických elitách se účastní jen minimálně. Věra Kuchařová [2005b] k tomu dodává, že mužům a ženám jsou připisovány specifické role spojené s péčí o rodinu a výkonem povolání, tj. muž je vnímán jako živitel rodiny, zatímco žena jako osoba zodpovědná za péči o děti a o domácnost, což má za následek předpojatý přístup zaměstnavatelů ohledně profesních aspirací, pracovní angažovanosti či výkonu žen. I přes vysokou vzdělanost a míru zaměstnanosti se tak ženy nacházejí ve slabší pozici na trhu práce, a to jak z hlediska možnosti nalezení vhodného zaměstnání, tak z hlediska finančního ohodnocení.

Další autorky upozorňují na to, že ve sféře práce panuje mužská solidarita a že jsou to tedy právě muži, kteří udávají na pracovním poli pravidla, jež nejsou vždy slučitelná s potřebami žen.⁸¹

4.1.2 Mateřství jako handicap

Rodina a děti jsou pro ženy v současných podmínkách klíčovým faktorem při plánování vlastní kariéry. Pokud ženy po mateřské dovolené hledají nové zaměstnání, stává se pro ně mateřství znevýhodňujícím elementem. Zaměstnavatelé se totiž v rozporu se zákoníkem práce při přijímání pracovníků dotazují na rodinnou situaci a dávají přednost těm uchazečům, kteří potenciálně nemají absence z důvodu nemoci dětí, tj. mužům či ženám s odrostlými dětmi: „*můj bývalý vedoucí mi řekl, že se mnou nic nebude, protože jsem mladá a svobodná a budu chtít děti a že už vlastně mu nic tam nevytvořím, nebudu jako pro něj prospěšná, takže si tam radši nechá paní se základním vzděláním*“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky). Tento přístup přitom vychází z obecné představy o schopnosti sladit rodinné a pracovní povinnosti, podle níž muži spíše podřizují svůj rodinný život požadavkům zaměstnání, zatímco ženy naopak podřizují pracovní kariéru dětem a péči o domácnost:⁸² „*jakmile máte dítě, tak je ten přístup takový, že vlastně... Sice vám to nikdo neřekne... to ani nesmí... ale v podstatě určitě dají přednost někomu, kdo nemá to dítě*“ (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky).

Zejména přítomnost malých dětí je zaměstnavateli hodnocena jako rizikový faktor při přijímání zaměstnanců: „*jsem tam pro ně měla nejlepší kvalifikaci i jsem se jim líbila, ale prostě báli se toho, že dítě bude nemocné, že jim tam budu chybět*“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let). Právě možná absence z důvodu nemoci dítěte je spojována s mateřskou rolí žen, a zhoršuje tak pozici matek na trhu práce, především pro ženy, jež nemohou využít pomoci jiných členů rodiny nebo k tomu určených

⁸¹ [Čermáková et al. 2000]

⁸² [Kuchařová 2005b]

institucí: „*když jsem byla na tom pracáku, tak oni první, co bylo: máte dítě? Ano? Tak se na mě dívali tak, že přece teda v žádném případě žádnou práci nedostanu, i když jsem zdravotní sestra s maturitou a s praxí. A máte hlídání? Ne? No tak jako tím to úplně skončilo. Oni se ani nesnaží něco hledat takovýmhle lidem, protože to nemá smysl*“ (Olga, 32 let, podnikatelka, syn 5 let).

S přítomností dětí se pojí rovněž obtíže při návratu do zaměstnání po mateřské dovolené: „*já jsem byla docela v zoufalé situaci, protože po deseti letech mateřské jsem nastupovala do práce*“ (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let). Toto významné přerušení pracovní dráhy má mnohdy neblahé důsledky pro pozici žen na trhu práce, neboť na rodičovské dovolené zůstávají v naprosté většině případů právě ženy. Problém přerušení pracovní aktivity z důvodu mateřské a rodičovské dovolené pramení mimo jiné z faktu, že většina zaměstnání neumožňuje udržovat kontakt s danou profesí nebo se zaměstnavatelem v průběhu dovolené, návrat do zaměstnání proto vyžaduje investici zaměstnavatele do opětovné adaptace ženy na pracovní pozici. Zaměstnavatelé navíc vyvíjejí různé strategie, kterými by se vyhnuli povinnosti garantovat ženám na mateřské dovolené pracovní místo po dobu tří let. Ženy na druhé straně zůstávají často doma s dítětem déle, ať už z důvodu narození dalších dětí nebo proto, že chtějí využít nároku na rodičovský příspěvek až do věku čtyř let dítěte.⁸³

4.1.3 Samoživitelky na trhu práce

U žen, které pečují samy o své děti, se nevýhody plynoucí z mateřské role násobí rodinnou situací, v níž se nacházejí: „*když jsem se zmínila, že mám děti, že jsem sama na děti, tak mě nechtěli nikde vzít. Všude se vymlouvali.*“ (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let); „*párkrát už mně řekli, že jako matka samoživitelka ani náhodou*“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let); „*určitě si myslím, že to v tom hrálo hodně roli, když jsem řekla, že mám dítě a že jsem sama*“ (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4

⁸³ [Kuchařová 2005a]

roky). Proto patří osamělé matky ke skupinám nejvíce ohroženým nezaměstnaností, a tedy k těm, kteří mají omezenou možnost volby na trhu práce. Svědčí o tom i výsledky dotazníkového šetření provedeného v první fázi výzkumu „Proměny“, jež ukazují, že mezi ženami žijícími s dětmi bez partnera je relativně vysoký podíl nezaměstnaných a podíl dělnic nevyučených v oboru práce, tedy zaměstnankyň s velmi omezenou možností přizpůsobovat si podmínky práce. Celých 48,9 % osamělých matek uvádí, že nemohou otevřeně diskutovat s vedením o pracovních podmínkách, 16,1 % o nich dokonce nemůže diskutovat nikdy. Průměrné skóre pro všechny respondenty přitom činí 38,5 resp. 11,1 %. Nevýhodné postavení na trhu práce potvrzuje i nízké finanční ohodnocení: 59,2 % žen žijících s dětmi bez partnera uvádí, že jejich čistý osobní měsíční příjem nedosahuje deseti tisíc korun.⁸⁴ Největším problémem přitom čelí na trhu práce ty z nich, které mají malé děti.

Vzhledem k tomu, že kvalitativní sonda se zaměřila na samoživitelky vykonávající pracovní aktivitu, nepostihuje zkušenosti žen, jež se v současnosti potýkají s nezaměstnaností. Některé komunikační partnerky však touto zkušeností prošly v minulosti a obtíže při hledání zaměstnání se promítají do jejich aktuálních pracovních strategií: *„I když to účetnictví jako že by mě zas tak bavilo, to taky ne, ale v podstatě člověk je rád, protože jsem hledala práci asi tři čtvrtě roku“* (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky).

Přestože přítomnost dětí spolu s absencí partnera nejsou jediným faktorem majícím vliv na pozici žen na trhu práce a promítají se do ní faktory další, jako např. dosažená výše vzdělání, lze říci, že rodinná situace se na možnostech volby pracovního uplatnění podílí významným způsobem. V České republice tak osamělé ženy s malými dětmi patří ke skupinám, jež nejobtížněji, dlouhodobě a opakovaně shánějí zaměstnání.⁸⁵ Za nejrizikovější skupinu samoživitelek byly na základě rozhovorů identifikovány zejm. ženy s nižším vzděláním a větším počtem dětí, přičemž tyto dvě charakteristiky se často vyskytují současně.

⁸⁴ V celé zkoumané populaci se tato výše příjmů týká 45,7 % respondentů.

⁸⁵ [Dudová 2007]

4.1.4 Generační znevýhodnění

Ve skupině komunikačních partnerek se ovšem objevil další specifický faktor, společný pro generaci žen, které absolvovaly přípravu na zaměstnání v době před rokem 1989. Ukazuje se totiž, že v této době ženy vyvíjely odlišné strategie v soukromém i rodinném životě a přechod k tržní ekonomice jim neumožnil tyto strategie zúročit a svým důrazem na strategie jiné je navíc znevýhodnil oproti mladší generaci žen. Týká se to především tendence k brzkému založení rodiny, znamenající před rokem 1989 pro ženy osamostatnění od původní rodiny: *„vzhledem k tomu, že klukovi je osmnáct, tak v podstatě já jsem dřív měla to dítě, než jsem začala pracovat“* (Jiřina, 38 let, finanční poradkyně, syn 18 let, dcera 1 rok). Jiný handicap představují odlišné možnosti zvyšování kvalifikace v předchozím období: *„Já jsem nemohla studovat z politických důvodů, takže musela jsem jít na učební obor. Na ten, co jsem chtěla původně jít, tak to nešlo. To byla výroba bižuterie v Jablonci. To bylo dost tenkrát vytížený. Tak jsem šla dělat cukrářku, vyučila jsem se, chtěla jsem si udělat maturitu, bohužel to nešlo taky. No takže jsem šla do práce.“* (Soňa, 36 let, prodavačka, dcery 14 a 9 let, syn 12 let).

V našem vzorku se nicméně vyskytují i ženy, které nezaznamenaly významnější problémy při návratu do zaměstnání po mateřské dovolené nebo po rozvodu či rozchodu s partnerem. Vedle podnikatelek, jež si utvářejí své pracovní místo samy a nemusí se tedy ucházet o přízeň zaměstnavatele, se s relativně menšími těžkostmi setkávají ženy pracující ve veřejném sektoru, ženy ucházející se o méně atraktivní pozice vzhledem k nízkému výdělku, a dále ženy na málo kvalifikovaných pozicích s vysokou mírou fluktuace, např. dělnice či vyučené prodavačky: *„ve svém oboru si myslím, že bych práci sehnala, protože těch řetězců je tady mraky a neustále když vidím cedulky, tak všude přijmou prodavače“* (Věra, 39 let, podnikatelka, dcera 20 let, syn 2 roky); *„to je zrovna práce, u které tam nikdo moc dlouho nevydrží, takže si myslím, že by mi to podrželi, protože tomu rozumím a dělám to, myslím, dobře“* (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let).

Samoživitelky, jež našly bez větších problémů práci v soukromém sektoru, tuto skutečnost reflektují jako spíše výjimečnou situaci a zdůrazňují výlučnost přístupu svého zaměstnavatele k ženám v obtížné rodinné situaci: „*když mě tam přijímali před těmi třemi lety, tak mi nikdo nedával najevo, že mám dítě jako někde třeba jinde*“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let); „*Já jsem ráda za tu práci, kterou mám a že jsem mohla nastoupit, protože si myslím, že bych měla asi velký problém nastoupit někam s malým dítětem do zaměstnání*“ (Zdeňka, 38 let, ekonomka, syn 2 roky).

4.2 Pracovní strategie

Viděli jsme, čím jsou matky samoživitelky limitovány při hledání zaměstnání, nyní se však podívejme na to, jak svou situaci řeší a na základě jakých kritérií si volí své pracovní uplatnění.

Při interpretaci chování osamělých matek na trhu práce budeme vycházet z teorie „repertoárů“ Françoise de Singlyho, podle níž si každý jedinec skládá své osobní role zdůrazněním či potlačením některých jejich dimenzí. V důsledku rostoucí individualizace a diferenciaci společnosti lidé odmítají dále hrát předem definované role a být na výkon těchto rolí redukováni. Chtějí se sami podílet na konstrukci vlastních rolí a přizpůsobovat je vlastním preferencím. Neznamená to ovšem, že by v každé situaci jen volně improvizovali, nýbrž že jednájí na základě vybraných repertoárů dané role. „Repertoáry“ Singly nazývá vzory jednání vztahující se k určité sociální pozici, přičemž každý repertoár obsahuje jen jednu dimenzi role, jež se na tuto pozici váže. Jednotlivci si vybírají, ze kterých repertoárů sestaví svou verzi příslušné role a jakým způsobem tedy budou tuto roli hrát. Tato osobní role se potom stává součástí jejich identity.⁸⁶

Nahlížíme-li strategie matek samoživitelek na pracovním trhu ve světle Singlyho teorie, jde nám o to zjistit, jakým způsobem komunikační partnerky konstruuji svou roli samoživitelky a které repertoáry při tom uplatňují. V rozhovorech s informatorkami lze odhalit především tyto repertoáry: matka jako

⁸⁶ [Singly 2003]

pečovatelka, vychovatelka, blízká osoba dítěte či poskytovatelka opory a zázemí materiální i nemateriální povahy. Důležitým aspektem role matky při péči o dítě je z pohledu dotazovaných žen její fyzická blízkost a kontakt s dítětem.

François de Singly dále mezi repertoáry rozlišuje ty, které jsou pro výkon určité sociální role nezbytné, tj. „povinné repertoáry“ a „repertoáry volitelné“, jež odrážejí určité dimenze dané role, nicméně není nutné je do dané role zahrnovat. Způsob, jakým dotazované ženy přistupují k uspořádání svého pracovního a rodinného života, svědčí o tom, že pro většinu z nich je povinným repertoárem funkce pečovatelky, a to jak ve smyslu péče o dítě, tak ve smyslu péče o domácnost. Právě tento repertoár je zatížen silným normativním očekáváním a každá z komunikačních partnerek se vzhledem k němu určitým způsobem vymezuje. Dotazované ženy mají poměrně stabilní představu o tom, co znamená být „dobrou matkou“: *„tak já jsem byla dobrá matka pořád, teda co se týkalo jako tchýní nebo ostatních, že prostě opravdu doma bylo uklizeno, čisto, vypráno, obstaraná rodina, děti“* (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let). Je také evidentní, že tlak normativních očekávání je reprodukován především ženami samotnými, ať už v rámci příbuzenských vztahů nebo v institucionalizované podobě prostřednictvím sociálních pracovníků či jiných ženských autorit. Pokud se ženy z nějakého důvodu vymykají ideální představě matky jako pečovatelky, mají potřebu své chování určitým způsobem interpretovat: *„já to fakt jako zvládám jenom tím způsobem, že si prostě na sebe nekladu tak úplně šílené nároky, rozhodně se nehodlám věšet na trámu z toho, že jsem nějaká špatná matka, že nemám třikrát denně vytříno“* (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let).

Sledované matky ovšem nejsou pouze vystavovány tlaku očekávání ze strany sociálního okolí, ale samy tato očekávání vyvíjejí při hodnocení jiných matek: *„když pak žena třeba dva měsíce kojí a potom prostě odstaví vyloženě kvůli té práci, jako ne z nutnosti, ale z toho vlastního, jako že ji kariéra baví víc, jako... Neodsuzuji to. Ať si každý dělá, co chce, ale jako vím, že já bych to udělat nemohla.“* (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky). Upřednostnění pracovního života před péčí o rodinu je tedy u žen sankcionováno sociálním okolím a chce-li

žena plnit očekávání spojená s výkonem mateřské role, musí především zajistit péči o děti a o domácnost.

Nutnost zajistit právě tento repertoár má klíčový vliv na strategie matek samoživitelek na trhu práce. Tyto ženy totiž musí volit především taková zaměstnání, která jim umožní zároveň nejen finančně zajistit rodinu, ale především plnit roli pečovatelky. Mezi kritérii, na základě kterých se komunikační partnerky rozhodují pro určité zaměstnání, vykryštovaly tři základní kategorie: možnost časové a prostorové harmonizace práce a rodiny, dostatečné materiální zajištění domácnosti a pocit seberealizace spojený s výkonem povolání.

4.2.1 Harmonizace pracovních a rodinných povinností

Možnost sladit pracovní život s péčí o rodinu se jeví jako nejdůležitější kritérium při volbě zaměstnání, neboť je dotazovanými ženami uváděno nejčastěji. Dosahovat tohoto cíle se informatorkám daří především třemi způsoby: vhodným nastavením pracovní doby, volbou zaměstnání v blízkosti bydliště nebo výběrem zaměstnavatele, který umožňuje pracovní režim přizpůsobovat potřebám rodiny.

Z časového hlediska se většina komunikačních partnerek snaží organizovat si práci tak, aby byly pro děti disponibilní v době, kdy děti nejsou svěřeny do péče škol či institucí denní péče o děti. Jedním z možných způsobů, jak tento cíl realizovat, je nalézt práci s pevnou pracovní dobou v ranních hodinách, např. na ranní směny: „*vybrala jsem si tudle firmu hlavně proto, že mi nabídli jako pro matku s dětmi ranní směnu, což mi vyhovovalo úplně jako na prvním místě*“ (Šárka, 33 let, dělnice, syn 14 let, dcera 10 let); „*Tam se dělalo na směny a soboty, což mně v tu dobu, když holka byla malá moc nevyhovovalo. Takže já jsem hledala spíš práci, která by byla jakoby kancelářská a měla pracovní dobu spíš jenom ranní*“ (Pavčina, 37 let, provozní pracovnice, dcera 14 let, syn 6 let).

Vzhledem k tomu, že instituce pro děti jsou vázány na denní provoz, nemohou si matky zpravidla dovolit odcházet do zaměstnání v noci, zejména pokud nemají zajištěno hlídání dětí dalšími členy rodiny. Volí proto obvykle denní zaměstnání: „*Dělat servírku nebo barmanku, to je ještě horší, protože to je vlastně na celou noc. Od dvou hodin do tří do čtyř do rána a to bych si taky nemohla dovolit.*“ (Eliška, 25 let, sociální pracovníce, syn 3 roky); „*já jsem tam měla noční, takže jsem si nemohla ani dovolit, abych do té práce teď nastoupila*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky).

Vzhledem k potřebě dostatečného příjmu k finančnímu zajištění rodiny matky samoživitelky příliš často nevyužívají možnosti pracovat na zkrácený úvazek: „*teď jsme sfúzovali do nové firmy, takže mi nabídli, když mám malé dítě, že můžu dělat na zkrácenou pracovní dobu. Samozřejmě by se to odvíjelo asi na platu, což já nepotřebuju*“ (Natálie, 41 let, účetní, dcery 22 a 20 let, syn 7 let). Některé z nich přešly na plný úvazek po rozchodu s partnerem, a tedy po ztrátě druhého příjmu plynoucího do domácnosti: „*Jelikož můj zaměstnavatel mi vyšel vstříc hodně po mateřské, tak jsem dělala jenom čtyři hodiny denně a měla jsem víc volného času. A když jsme se rozešli s tím přítelem, tak jsem nastoupila na osm hodin vlastně*“ (Tereza, 31 let, prodavačka, dcera 6 let).

Nejlépe se daří sladit péči o domácnost a pracovní aktivity těm ženám, jež našly zaměstnání s flexibilní pracovní dobou a mohou tak pracovní režim plně přizpůsobovat potřebám rodiny: „*spíš než to, že by mě to uspokojovalo, je to, že mi to umožňuje být flexibilní ve svém vlastním životě a hlavně teda, že nemusím být od osmi do pěti v práci, že můžu prostě být s těmi dětmi*“ (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let).

Důležitým bodem v denním programu, vzhledem k němuž ženy často uzpůsobují svou pracovní dobu, je zavírací doba školek, jeslí či družin: „*školka vlastně je to hlavní kritérium při hledání mé práce, abych ho mohla do školky dávat a zase ho z ní vyzvedávat*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky). Právě kritérium kompatibility pracovní doby s vyzvedáváním dítěte z těchto institucí často znemožňuje organizovat si práci libovolným způsobem a pakliže je provozní doba školek a jiných zařízení limitována (což se děje např. v malých

obcích), představuje toto kritérium skutečnou překážku při hledání práce. Olgu (32 let, podnikatelka, syn 5 let) například donutila zavírací doba školky podnikat, neboť v daném regionu nebylo možné nalézt práci s přiměřeně zkrácenou pracovní dobou při současně dostatečném výdělku: *„takže jsem musela si najít zaměstnání takové, kde můžu být do půl čtvrté doma. Protože oni zavírají školku o půl čtvrté tam na té vesnici, takže s vyplazeným jazykem zamknu, zavřu a jedu pro malýho a stihnu to tak tak, aby mi tam nezamkli. Ani bych to finančně třeba ve zdravotnictví neutáhla, protože mi nabízeli práci sice na den, ale v Brně, což je 30 km od toho, kde bydlím, takže bych musela každý den dojíždět, ale stejně bych to nestihla do té půl čtvrté“.*

Právě časové hledisko se ukázalo být jedním z faktorů, jež brání matkám samoživitelkám vykonávat náročnější a zodpovědnější povolání. Zaměstnání na odborných či řídicích pozicích obvykle vyžaduje časovou flexibilitu a představuje velkou časovou zátěž, což je přesně to, co si matky samoživitelky mohou jen ztěžít dovolit v situaci, kdy musí samy zabezpečit chod domácnosti a být vždy připraveny reagovat na potřeby dětí.

Vedle časového aspektu však hraje důležitou roli i aspekt prostorový. Aby ženy byly schopny sladit své pracovní a rodinné povinnosti, hledají si často zaměstnání, jež nevyžaduje časté přesuny, a to jak z hlediska služebních cest, tak z hlediska dojíždění, tedy které se nachází pokud možno v blízkosti bydliště: *„dojíždění z Prahy 8 na Ruzyň by technicky nebylo zvládnutelný ještě s odváděním dcery do školky“* (Alena, 37 let, asistentka, dcera 8 let). Některé z nich dokonce raději volí práci, kterou lze vykonávat doma: *„proto jsem taky volila tohleto zaměstnání. Protože potřebovala jsem ten čas na ty děti a pochopitelně dneska vydělat peníze a být doma, to nejde normálně jako zaměstnanec“* (Ilona, 35 let, finanční poradkyně, dcery 15 a 7 let). Zejména v případech vedlejších zaměstnání zase matky samoživitelky naopak vybírají častěji práce, jež lze vykonávat spolu s dětmi, např. úklid ve firmách a v domácnostech: *„měla jsem to blízko bydliště, byl to úklid v bytě, takže chodila se mnou“* (Blanka, 36 let, účetní, dcera 4 roky). Jednou z možných strategií umožňujících zajistit dětem fyzickou blízkost matky je tedy vytvoření pracovního režimu, který

nutně nevyžaduje prostorové a časové oddělení pracovního a rodinného prostoru. Ženy totiž na rozdíl od mužů, kteří často plní své otcovské povinnosti prostřednictvím hmotného zabezpečení rodiny,⁸⁷ neztotožňují finanční přispívání jako takové s péčí o rodinu a je pro ně důležité trávit čas v bezprostřední blízkosti dětí, i když tomu musí podřizovat své pracovní plány.

Možnost harmonizace pracovních a rodinných povinností obvykle souvisí i s tím, jaký přístup uplatňuje zaměstnavatel k rodičům malých dětí a zda zohledňuje jejich potřeby vyplývající z rodinné situace. Proto si některé z dotazovaných samoživitelek zvolily zaměstnavatele i na základě toho, jak moc je ochoten vycházet jim vstříc v případě potřeby řešit problémy spojené např. se zajištěním hlídání pro děti: *„Kvůli volnému času, kvůli svátkům, prostě tam opravdu maximálně mi vycházejí vstříc. A vzhledem k tomu, že děti mají kroužky a kdybych dělala od osmi do čtyř někde na úřadu nebo někde v ambulanci, tak nemám šanci s klukama někde takhle ty kroužky absolvovat“* (Hana, 38 let, zdravotní sestra, 2 synové 9 let).

Je však evidentní, že potřeba sladit práci s péčí o rodinu omezuje možnost výběru zaměstnání. Současný trh práce vystavuje jedince stále většímu tlaku na disponibilitu, tedy časovou i prostorovou flexibilitu a schopnost podřizovat se potřebám zaměstnavatele, a matky samoživitelky nemohou v tomto ohledu konkurovat zaměstnancům bez závazků v soukromém životě. Jejich disponibilita se odvíjí především od rozsahu a dostupnosti služeb institucí denní péče o děti, případně od možnosti využít pomoci dalších členů rodiny. Vychází-li tedy ženy při rozhodování o charakteru zaměstnání z kritéria možnosti harmonizace pracovních a rodinných povinností, musí se často spokojit s prací, jež neodpovídá jejich kvalifikaci či původním kariérním ambicím, a hůře se jim rovněž daří zajistit si zaměstnání s dostatečným příjmem.

⁸⁷ srv. [Dudová 2007]

4.2.2 Finanční ohodnocení práce

Osamělé matky žijící se závislými dětmi stojí před nelehkým úkolem zabezpečit materiálně chod domácnosti na základě jednoho příjmu. Vzhledem k tomu, že ve většině rodin zatím převládá rozdělení rolí, v němž rozhodujícím finančním zdrojem je příjem muže, zatímco příjem ženy bývá často považován za doplňkový, musí žena coby samoživitelka přehodnotit strategie získávání finančních prostředků. Pakliže se stává hlavním (a často jediným) živitelem, musí tomu přizpůsobit své chování na trhu práce: „*musím tam chodit, abych vydělala peníze a tohle je práce, kde si reálně vydělám. A vlastně na peníze pro celou rodinu. Já jinak samozřejmě, kdybych si vybírala podle toho, co mě baví, tak bych to určitě nedělala*“ (Lenka, 35 let, účetní, dcery 6 a 4 roky).

Důraz, jaký kladou komunikační partnerky na výši příjmu plynoucího ze zaměstnání, závisí na řadě faktorů, jakými jsou např. výše výživného a to, zda otec dětí tyto dávky ve stanovené výši skutečně vyplácí, nárok na sociální dávky, možnost využít finanční pomoci příbuzných, většinou rodičů, nebo způsob bydlení. Jak se ukázalo, hraje právě bydlení významnou roli při rozhodování o pracovních aktivitách a představuje silný tlak na výdělek pro ženy, jež žijí v podnájmu: „*fakt jsem neměla na vybranou, že jsem prostě potřebovala nějakou práci, která... protože vlastně jsem v nájmu, tak abych pak měsíčně měla těch 8 tisíc stranou na nájem, tak prostě musím jako. Musím do práce chodit.*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky).

Hmotné výhody, které jsou matkami samoživitelkami posuzovány při volbě zaměstnání, však nemusí mít pouze podobu finančního příjmu. Dalšími odměnami, jež mohou ovlivňovat rozhodnutí nastoupit do určitého zaměstnání, jsou různé typy příspěvků, ať už na dovolenou, tábory pro děti, či na kurzy organizované zaměstnavatelem. K dalším hmotným benefitům, jež mohou být pro výběr zaměstnavatele významné, je nabídka bydlení, tedy řešení bytové situace. To je případ Romany (40 let, administrativní pracovnice, syn 9 let), pro kterou je však zároveň tato skutečnost faktorem, který ji omezuje v možnosti volby: „*já mám od nich byt a pokud chci mít byt, tak tam musím pracovat.*“

Pokud se nepodaří zajistit dostatek hmotných prostředků pro rodinu skrze příjem ženy (eventuelně i z vedlejšího zaměstnání), obvykle přicházejí na pomoc příbuzní, nejčastěji rodiče, kteří finančně podporují rodinu samoživitelky zejména v první fázi po rozpadu partnerského vztahu, neboť právě toto období bývá z hlediska ekonomické situace nejproblematičtější. Asi nejhorší dopad má v tomto směru rozvod či rozchod na ženy, jež jsou dosud na mateřské dovolené a nedisponují tudíž jinými příjmy než dávkami vyplácenými státem: „*Já jsem byla na mateřské, měla jsem dva a půl tisíce tehdy ještě a za to jsem koupila plínky a sunar. A kdyby nebyli naši, tak jsem neměla ani na plyn*“ (Olga, 32 let, podnikatelka, syn 5 let). Právě tyto ženy musí nejvíce změnit své dosavadní strategie a zapojit všechny možné zdroje, od sociální pomoci státu přes pomoc příbuzných až po nalezení vhodného zaměstnání. Olga pokračuje: „*tak jsem šla na sociálku, tam mně řekli, že můj manžel vydělával hodně peněz, tak oni mně nemůžou žádné dát, protože se to bere pozpátku rok. No a vlastně půjčovala jsem si od matky, protože jsem neměla na plyn. Neměla jsem z čeho zaplatit telefon, takže telefon jsme odhlásili. Bylo to takové krušné. Ve třech letech jsem musela jít od malýho pracovat. Prostě už to nešlo, být závislá na rodičích pořád.*“

4.2.3. Seberealizace v pracovní oblasti

Přestože se matky samoživitelky nacházejí v obtížné pozici na trhu práce, některé z komunikačních partnerek vyjádřily neochotu vykonávat „jakoukoliv“ práci a potřebu pracovat v zaměstnání, které by jim přinášelo určité uspokojení. Týká se to především žen s vyšším vzděláním. Pro některé to znamená vykonávat kvalifikovanou práci, pro jiné je důležitá variabilita práce a jiné dotázané ženy zase kladou důraz na možnost pracovat v oboru, na nějž se během své pracovní dráhy specializují: „*to byla moje podmínka, že nechci dělat něco, kde budu jako robot. Nákou pokladní někde. Na to mě je fakt škoda, to toho umím dost*“ (Margareta, 29 let, koordinátorka volnočasových aktivit, syn 6 let).

K pocitu uspokojení plynoucímu z práce patří pochopitelně také vztahy na pracovišti, a to jak s bezprostředními nadřízenými, tak s kolegy. I toto kritérium

hraje roli při výběru konkrétního pracovního místa: „*vedení je prostě takové, jaké je a kdyby bylo vedení, se kterým bych si nerozuměla, no tak bych tam nedělala.*“ (Alena, 37 let, asistentka, dcera 8 let); „*člověk stráví v práci tolik času, že by měl dělat nejenom to, co ho baví, ale aby prostě vycházel i s těmi lidmi, se kterými pracuje*“ (Klára, 26 let, redaktorka, syn 3 roky).

4.3 Shrnutí – odráží se status matky samoživitelky v pracovních strategiích?

Rozhovory s matkami samoživitelkami ukázaly, že rodinné uspořádání se významným způsobem promítá do situace aktérů na trhu práce. Na jedné straně ovlivňuje výchozí pozici, v níž se jednotlivci nacházejí při hledání zaměstnání a při vyjednávání o pracovních podmínkách, neboť zaměstnavatelé v rozporu s legislativou zohledňují rodinnou situaci při přijímání nových pracovníků, na straně druhé uspořádání vztahů a rozdělení rolí v rodině předurčuje strategie, jež jedinci vyvíjejí na trhu práce, a priority, na jejichž základě organizují svůj pracovní život.

Z uvedeného vyplývá, že matky samoživitelky jsou jednou z nejvíce znevýhodněných skupin na trhu práce. Rodinná situace je nutí nejen k vyhledávání zaměstnání kompatibilních s rodinnými závazky (což je ostatně vzhledem k přetrvávajícímu genderovému rozdělení rolí v rodině snaha společná většině matek s dětmi), ale rovněž k honbě za vyššími příjmy, vyplývající z absence partnera přispívajícího do rodinného rozpočtu. Specifické potřeby a s nimi spojené strategie osamělých matek však narážejí na mantinely pracovního trhu, který preferuje jedince nezatížené rodinnými závazky. Proto pokud chtějí matky samoživitelky uspokojit potřeby své rodiny, musí často rezignovat na původní kariérní ambice a uplatňovat se v zaměstnáních, která neodpovídají jejich schopnostem ani kvalifikaci.

ZÁVĚR

Sonda do života matek samoživitelek vznikla jako dílčí část výzkumu „Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života“ a jejím cílem bylo na specifické skupině obyvatel České republiky ozřejmit vzájemné působení nově zkonstituovaného pracovního trhu a současných forem soukromého života.

Skupina matek samoživitelek byla zvolena jako soubor reprezentující jeden z nejviditelnějších trendů v rodinném chování, zmenšování rodinných jednotek vlivem rostoucí rozvodovosti a nárůstu počtu rozchodů partnerů se závislými dětmi. V jejím rámci se výzkum zaměřil především na dvě klíčová témata: působení pracovního života na partnerské soužití, a tedy podíl tlaku pracovního trhu na vzniku neúplných rodin, a význam kontextu neúplné rodiny pro chování na trhu práce, vytváření a modifikování nabídky pracovní síly osamělých matek.

Předkládaná práce zasazuje sledované otázky do širšího kontextu ekonomických a sociálních změn v České republice po roce 1989 a s nimi související individualizace. Z metodologického hlediska se opírá především o hloubkové kvalitativní rozhovory provedené s dvaceti matkami samoživitelkami, zastupujícími různé socioprofesionální skupiny, využívá ovšem také statistických údajů zjištěných při předchozím rozsáhlém dotazníkovém šetření. Použité kvantitativní metody mapují obecné převažující tendence a postoje v oblasti pracovního a soukromého života a kvalitativní rozhovory je poté doplňují o interpretace představek konkrétní sociální skupiny. Poznatky o způsobech, jakými si matky samoživitelky konstruují svou sociální realitu, pomáhají pochopit a vysvětlit jejich motivace při rozhodování o ukončení vztahu s otcem svých dětí a východiska, na jejichž základě vyvíjejí vlastní strategie na trhu práce.

Analytická část textu je rozdělena do dvou tematických celků, sledujících dvě výše zmiňované klíčové výzkumné otázky: vliv nároků současného

pracovního trhu na křehkost partnerských vztahů a odraz rodinné situace matek samoživitelek v jejich chování na trhu práce.

Z výzkumu vyplynulo, že proběhnuvší změny na trhu práce významným způsobem ovlivnily biografii jednotlivých dotazovaných žen. Ekonomická transformace na jedné straně změnila a zvětšila nároky trhu práce na individua, na straně druhé otevřela prostor pro seberealizaci jedinců prostřednictvím výdělečné pracovní aktivity. Participace žen na trhu práce ve shodě s postupující individualizací zvyšuje jejich autonomii v rámci rodiny, tato nezávislost je ovšem tím větší, čím více se ženy podřizují tlakům trhu práce na výkon a flexibilitu.

Autonomie žen však není sama o sobě důvodem rozpadu rodin. Konfliktní situace vznikají v důsledku protichůdných požadavků trhu práce a rodiny, jež se i nadále opírá o princip tradiční dělby rolí mezi partnery, pojmající muže jako hlavního živitele a ženu jako výhradní pečovatelku. Ženy se na poli finančního zabezpečení staví po bok mužům a jejich tradiční roli částečně přebírají, v oblasti domácích povinností však k redistribuci mezi partnery zpravidla nedochází. Dvojitá zátěž žen, jež z aktivní účasti v obou sférách vyplývá, se stává častou příčinou nespokojenosti, především pokud muž selhává i na pracovním trhu v důsledku rostoucí nejistoty práce. Pokud je žena nucena převzít odpovědnost za obě složky péče o rodinu – o její údržbu i financování – přestává vnímat muže jako nepostradatelného člena domácnosti a může dojít k rozhodnutí vztah s partnerem ukončit.

Ženy, jež se ocitly v situaci matky samoživitelky, na druhé straně vyvíjejí na trhu práce specifické strategie. Musí totiž nalézt kompromis mezi potřebou práce časově a prostorově kompatibilní se zajištěním hlídání dětí a potřebou příjmu dostačujícího k pokrytí potřeb rodiny. Naplňování těchto kritérií je o to složitější, že osamělé matky musí čelit bariérám na trhu práce, plynoucím z nemožnosti podřizovat se beze zbytku požadavkům zaměstnavatelů a ze stereotypního pojmání žen, a především matek malých dětí, jako méně flexibilní a loajální pracovní síly. Vzhledem k obtížnému hledání zaměstnání, které by umožnilo samoživitelkám kombinovat výdělečnou aktivitu s péčí o domácnost,

se tyto ženy stávají jednou z nejohroženějších skupin na trhu práce a často musí rezignovat na své původní kariérní ambice.

Ukazuje se tedy, že pracovní a soukromý život jsou navzájem úzce provázány a že změny v jedné z oblastí mohou destabilizovat oblast druhou. Nesourodost požadavků pracovního trhu a přetrvávajícího tradičního modelu rodinného uspořádání může na jedné straně přispívat ke zvýšené křehkosti partnerských vztahů, rozpad rodin však na druhé straně zpětně ovlivňuje, jak se lidé na pracovním trhu chovají.

Vzhledem k prohlubující se individualizaci je vývoj směrem k větší autonomii obou pohlaví v ekonomické sféře neudržitelný, k obnovení funkčnosti instituce rodiny tedy bude potřeba přehodnotit stávající genderové rozdělení rolí partnerů v rodině a zapojit muže více do péče o domácnost.

Ke snížení negativního vlivu rodinné situace matek samoživitelek na jejich pozici na trhu práce by v oblasti sociální politiky přispělo prosazování změn ve dvou oblastech: za prvé v oblasti legislativní, ve vyžadování důsledného dodržování zákoníku práce zaměstnavateli v souvislosti s přijímáním nových pracovníků a přísnějších sankcích při odhalení případů znevýhodňování kandidátů na základě pohlaví a rodinné situace, za druhé v oblasti podpory nástrojů harmonizace práce a rodiny, ať už se jedná o prorodinná opatření v rámci firem, širší spektrum služeb institucí denní péče o děti, alternativní formy hlídání dětí či flexibilní formy práce, nejlépe takové, jež lze vykonávat z domova.

Na závěr je nutné připomenout, že provedený výzkum, zaměřený na biografická vyprávění matek samoživitelek, si neklade nároky na postihnutí reality rozvodové situace jako takové. Jeho smyslem je načrtnout interpretační schémata vybraných žen, jež prošly zkušeností rozchodu s otcem svých dětí. Pro komplexnější zmapování problematiky by bylo potřeba zkoumat způsoby, jimiž situaci nahlízejí další aktéři, především jejich mužské protějšky. Poznatky získané kvalitativními rozhovory s matkami samoživitelkami však mohou posloužit jako východiska pro další badatelskou činnost v této oblasti a plnit tak funkci předvýzkumu pro další výzkumné projekty.

Literatura

- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: SLON.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Bělohradský, V. 2006. „Epocha tvůrčího čtení.“ *Právo, SALON* 452/19.1.2006: 1-3.
- Berger, P. L., Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Bierzová, J. 2006. „Rozdělení domácích prací v rodinách s dětmi.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 7:1: 19-26.
- Čermáková, M. et al. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Dudová, R., Vohlídalová, M. 2005. „Rodina a rodičovství v individualizované společnosti.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6:1: 1-3.
- Dudová, R., Křížková, A., Fischlová, D. 2006. *Gender v managementu: kvalitativní výzkum podmínek a nerovností v ČR*. Odborná expertiza pro VÚPSV. Praha: MPSV ČR.
- Dudová, R. 2006a. *Rodina a rodiny – formy soukromého života v České republice*. Praha: SoÚ AV ČR.
<http://www.soc.cas.cz/promeny/info/cz/25017/Kvantitativni-vyzkum.html>
- Dudová, R. 2006b. „Kdo s kým žije, aneb rodiny a jiné způsoby uspořádání soukromého života v ČR.“ *SOCIOweb* 12: 4-5.
<http://www.socioweb.cz/index.php>
- Dudová, R. 2007. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Disertační práce. FF UK, katedra sociologie, ved. pr.: doc. PhDr. Jiří Šubrt, CsC.
- Fialová, L., Hamplová, D., Kučera, M., Vymětalová, S. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: SLON.
- Fialová, L. 2005. „K některým rysům demografického vývoje v České republice v závěru 20. století.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6:1: 10-14.

- Fontana, A., Frey, J. H. 2003. „The Interview. From Structured Questions to Negotiated Text.“ Pp. 61-106 in: Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (eds.). *Methods of Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. London: Sage.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy*. Stanford: University Press.
- Hašková, H. 2005. „Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6:1: 22-27.
- Hochschild, A. R. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Owl Books.
- Hochschild, A. R. 2003. *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Charmaz, K. 2003. „Qualitative Interviewing and Grounded Theory Analysis.“ Pp. 311-330 in: Holstein, J. A., Gubrium, J. F. (eds.). *Inside Interviewing*. London: Sage.
- Janoušková, K., Sedláček, L. 2005. „Jiné mateřství.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6:1: 19-22.
- Kaufmann, J.-C. 1996. *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. 1997. „Sociologie de l'action ménagère.“ *Sciences humaines* 77: 36-39.
- Kaufmann, J.-C. 2007. „Les agacement, face obscure de l'amour.“ *Sciences humaines* 182: 44-47.
- Kozlová, L., Tomanová, N. 2005. „Dobrovolné mateřství bez partnera.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6:1: 31-35.
- Křížková, A. (ed.) 2005. *Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Kuchařová, V. 2005a. *Dnešní podoba rodiny a vztahy spolupráce v rodině*. Praha: VÚPSV.
<http://fss.muni.cz/struktura/katedry/spsp/page.php?id=49&position=003004001>

- Kuchařová, V. 2005b. *Strategie harmonizace rodiny a zaměstnání – možnosti volby*. Praha: VÚPSV.
<http://fss.muni.cz/struktura/katedry/spsp/page.php?id=49&position=003004001>
- Lánská, J. 2006. „Partnerství spočívá v rovných šancích a povinnostech.“ *SOCIOweb* 12: 9-11.
<http://www.socioweb.cz/index.php>
- Maříková, H., Radimská, R. 2003. *Podpora využívání rodičovské dovolené muži*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: SLON.
- Silverman, D. 2001. *Interpreting Qualitative Data*. London: Sage.
- Singly, F. de 2000. *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de 2003. *Les uns avec les autres. Quand l'individualisme crée du lien*. Paris: Armand Colin.
- Tuček, M. et al. 1998. *Česká rodina v transformaci: stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Tuček, M., Kuchařová, V. 1999. *Sociálně ekonomické souvislosti rodinného chování mladé generace v České republice*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Uhde, Z., Víznerová, H. 2006. „Nadnárodní souvislosti práce žen v České republice.“ *SOCIOweb* 12: 1-3.
<http://www.socioweb.cz/index.php>
- Večerník, I., Matějů, P. 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Víznerová, H., Vohlídalová, M. 2006. *Pracovní život v současné české společnosti*. Praha: SoÚ AV ČR.
<http://www.soc.cas.cz/promeny/info/cz/25017/Kvantitativni-vyzkum.html>
- Vohlídalová, M. 2006a. „Pracovní život a partnerské rozchody.“ *SOCIOweb* 12: 5-7.
<http://www.socioweb.cz/index.php>

Vohlídalová, M. 2006b. *Souvislosti pracovního, partnerského a rodinného života v současné české společnosti*. Praha: SoÚ AV ČR.

<http://www.soc.cas.cz/promeny/info/cz/25017/Kvantitativni-vyzkum.html>

Wallace, C. 2003. „Work Flexibility in Eight European Countries: A Cross-national Comparison.“ *Sociologický časopis* 39:6: 773-794.

Datové zdroje:

Rodina 2001. Výzkum realizovaný Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí a agenturou STEM.

Dělba práce v rodině 2001. Praha: ČSÚ 2002.

www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/4014-01

Výzkum ISSP 2002, realizovaný Sociologickým ústavem AV ČR.

Příloha 1 – Scénář rozhovoru

Úvod

- Řekněte mi nejprve něco o vás. Kolik vám je let? Odkud jste? (Žijete v ... celý život / Jak jste se dostal/a do ...?)
- Co si představíte, když se řekne rodina? Koho všeho byste do ní zahrnula?
- A jak momentálně vypadá vaše domácnost? (kolik má členů, kdo do ní patří)
- Kolik let je vašim dětem, co dělají?

Práce a rodina – dvě směny

- Pro začátek mi povězte o vašich každodenních radostech a starostech. Jak byste popsala svůj běžný všední den? (Jaké činnosti vykonáváte, kolik jim věnujete času,...?) Kolik času je určeno rodině? Jak tento čas trávíte?
- Máte nějaký volný čas? Jak ho trávíte? S kým? Máte čas také na své přátele, známé?
- Jak odpočíváte? Snažíte si zvýšit vlastní kvalifikaci? Máte pocit, že musíte rezignovat na vaše zájmy?
- Jak zvládáte množství pracovních a rodinných povinností? Je pro vás obtížné starat se o rodinu a zároveň chodit do práce? Jak to řešíte? Pomáhá vám někdo?
- Stane se vám někdy, že před problémy doma utíkáte do práce? A funguje pro vás vaše rodina jako místo, kde si můžete odpočinout od pracovních problémů a načerpat energii pro další práci?

Práce

- Zastavme se trochu u vaší práce. Jaké je vaše povolání? Co jste vystudovala? (popis pracovní dráhy) Pracujete dnes ve své profesi? Kde pracujete? Jaké všechny práce vykonáváte? Na jaký úvazek (příp. na jaký typ smlouvy)?
- Mohla byste popsat, co konkrétně vaše práce obnáší, co je její hlavní náplní? Jaká je vaše pozice (odpovědnost)?
- Kde práci vykonáváte – mimo domov nebo pracujete z domova? Když se zamyslíte nad tím, kolik času strávíte v práci, kolik hodin denně by to asi bylo? Jezdíte někdy na pracovní cesty?
- Zaměřme se nyní na vaši pracovní dobu. Jaký je váš pracovní režim? Do jaké míry ho můžete měnit? Je váš pracovní rozvrh předem daný, nebo se průběžně mění? (Jak dlouho předem se dovídáte, kdy budete pracovat v následujícím období?) Vyhovuje vám tento systém (příp. co na něm nevyhovuje, jak by to mělo vypadat v ideálním případě a co brání tomu, aby to tak bylo)?

- Jak je to u vás s přesčasů? Děláte je? Jsou placené? A stane se vám někdy, že si nosíte práci domů? Řešíte někdy doma své pracovní problémy?
- Máte možnost vyřídit si v práci i některé rodinné záležitosti? Daří se vám v práci zcela na rodinu zapomenout, nebo se zaobíráte myšlenkami na děti i při práci?
- Můžete si brát dovolenou, kdy potřebujete? Vychází vám zaměstnavatel nějak vstřícně s ohledem na vaši rodinnou situaci (např. zda se s ním lze dohodnout na přesunu směny, když musíte jít s dítětem k doktorovi, apod.)? Jsou ve vaší firmě jiná prorodinná opatření (hlídání dětí,...)? (Využíváte jich? – pokud ne, proč?)
- Obáváte se, že byste mohla o práci (nebo o část výdělků) přijít, kdybyste ji více podřizovala rodině? Pokud zaměstnavatele o něco žádáte, uvádíte jako důvod rodinu?
- Cítíte se v práci nějak znevýhodněna? (jako žena a jako matka)
- Podívejme se teď na váš výdělek. Jste spokojená s ohodnocením vaší práce? Závisí výše vaší mzdy na odvedeném výkonu?
- Máte pocit, že je vaše práce náročná? Vyčerpává vás? Přináší vám stres?
- Co pro vás vlastně znamená práce? Je pro vás důležitá?
- Podle čeho jste si vybrala svoji současnou práci? (Měla jste možnost si vybrat?)
- A měla jste před narozením dětí / dítěte jiné plány o své kariéře?
- Znamenalo pro vás narození dětí zásadní změny? (co se změnilo v pracovním a co v soukromém životě?)
- Máte pocit, že vám narození dětí / dítěte znemožnilo dělat práci, jakou byste chtěla?
- Jak jste celkově spokojena s vaším pracovním životem? Mělo by být něco jiné? Co?
- Kdybyste si mohla vybrat, trávila byste více času než dosud v práci a věnovala se profesní dráze, nebo byste raději nemusela pracovat a byla více doma?

Partnerské vztahy

- Vraťme se teď trochu do minulosti. Jak dlouho jste s dětmi / dítětem sama? A co k tomu vedlo? (rodinný stav) *Proč jste se s partnerem rozešli / rozvedli? Kdo rozchod inicioval? Dokázala jste si už v té době představit, co všechno rozchod / rozvod přinese, nebo jste si to představovala jinak?*
- Co se změnilo po rozchodu s partnerem? (co v práci a co v domácnosti) *Jaké komplikace rozchod přinesl? Co vnímáte jako největší problém způsobený rozchodem? O co vás ochudil? Litujete něčeho? Změnilo se něco k lepšímu?*
- Zastávala jste předtím méně práce, nebo to bylo zhruba stejné jako teď? – měli jste s partnerem péči o domácnost nějak rozdělenou? Čí příjem byl

pro vaši domácnost rozhodující? Vyhovovalo vám rozdělení rolí v páru? A partnerovi? *Kolik času jste trávila s dětmi vy a kolik váš bývalý manžel / partner? Trávili jste ho hodně všichni společně?*

- A jak je to nyní? Podílí se váš bývalý partner na výchově dětí? Jak? *Jak probíhalo rozhodování o uspořádání porozvodové péče? Vychází vám nějak vstříc vzhledem k vaší pracovní době?*
- *A jak jste si vy po rozvodu uspořádala svůj život? Kolik času tráví děti se svým otcem a kolik s vámi? Jak vám to vyhovuje? Jaký z toho máte pocit, když jsou děti u svého otce? A jak sama využíváte času, kdy jsou děti s ním?*
- Má to, že máte dítě / děti nějaký vliv na váš současný partnerský život? Máte nějakého stálého partnera?

Rodinný život

- Jak byste si přála, aby vypadala vaše rodina? Kdo by v ní měl co vykonávat? Když se na rodinu podíváme obecněji, myslíte si, že některé role přísluší ženě a jiné muži? (jaké?) Máte pocit, že práce ženy v domácnosti je v naší společnosti považována za samozřejmost? Je dostatečně ohodnocená? (Jak? / Proč?) A připadá vám, že je u nás považováno za samozřejmost i to, že žena chodí do práce?
- *Existují podle vás rozdíly mezi muži a ženami ve vztahu k dětem? Jaké? Myslíte si, že dítě potřebuje nutně oba rodiče, nebo může podle vás spokojeně vyrůstat i s jedním rodičem? (Musí to být vždy matka, nebo to může být i otec?)*
- Měli by se na jejím chodu podílet i vaši rodiče nebo jiní příbuzní, nebo jste raději, když si vše řídíte sama?
- Jak vlastně vypadala vaše původní rodina? Jak v ní byly rozděleny role? Líbilo se vám, jak vaše původní rodina fungovala? A jak se vaši rodiče / příbuzní dívají na vaši současnou rodinu? Jak přijímají fakt, že jste rozvedená / svobodná matka? Nacházíte u nich oporu, pomáhají vám s něčím? (S čím? Dalo by se to zvládnout bez jejich pomoci?)
- A jak se vy sama cítíte jako živitelka rodiny? Cítíte se být hrdá na to, jak všechno zvládáte, nebo to vnímáte jako selhání? Jak si myslíte, že vás vnímá okolí? Je těžké si obhájit pozici svobodné / rozvedené matky?
- *Co pro vás představuje pojem mateřství? Co podle vás v dnešní době znamená být „dobrou matkou“? Domníváte se, že toho lze dosáhnout i jako matka samoživitelka? Máte pocit, že existuje něco, o co děti musíte kvůli rozchodu / rozvodu s předchozím partnerem ochudit?*
- Cítíte se být sama? Jste spokojená se svým sociálním zázemím? Na koho se obracíte nejčastěji, když potřebujete pomoci?

Sociální situace

- Podívejme se rovněž na ekonomické zázemí vaší rodiny. Máte pocit, že v naší společnosti existují velké sociální rozdíly? Kdybyste si měla

představit společenský žebříček, v které části by se asi nacházela vaše rodina? Máte pocit, že patříte k sociálně slabým rodinám?

- Myslíte si, že vaše finanční situace je dostatečná k zabezpečení výchovy vašich dětí / vašeho dítěte? A k vaší seberealizaci?
- Co vše si můžete dovolit? (Ušetříte něco? Jezdíte někdy na dovolenou? Za co utrácíte?)
- Jak to máte s bydlením? (změnilo se něco rozchodem s bývalým partnerem? Kde bydlí nyní on?)
- Podporuje váš bývalý partner vaše děti / dítě finančně? *A myslíte si, že by otcové měli přispívat na své děti, i když už s nimi a jejich matkou nežijí?* Využíváte nějakého společného majetku? Vyhovuje vám výsledné rozdělení? *Jak probíhalo dohadování o rozdělení majetku? Obešlo se bez konfliktů? A jak to dopadlo?*
- Jaký je čistý příjem váš a vaší domácnosti? Mohla byste říci, kolik si vyděláte, kolik dostáváte od bývalého manžela / partnera, kolik získáváte v podobě sociálních dávek, případně jestli máte nějaké další příjmy? A jak jste s jednotlivými složkami spokojená?
- Využíváte nějakých dalších sociálních výhod? Na koho se obracíte, když potřebujete finanční výpomoc? A připadá vám, že pomoc státu svobodným / rozvedeným matkám je dostatečná? event. Co by se mělo zlepšit? Co by vám nejvíce pomohlo?

Na závěr:

- Co vás v současné době nejvíce trápí?
- Co vás naopak nejvíce těší?
- Bez koho nebo bez čeho byste si nedokázala představit spokojený život?
- Co byste chtěla v životě dokázat?

Děkuji vám za rozhovor. Chtěla byste ještě něco doplnit nebo vyjasnit? Myslíte si, že zaznělo vše podstatné, nebo byste chtěla ještě něco dodat?

Na úplný závěr vám ještě chci položit otázku, zda souhlasíte s tím, aby vaše odpovědi byly použity k avizovanému výzkumu.

Byla byste případně ochotna spolupracovat na dalších výzkumech (bud'to použitím vašich odpovědí k dalším výzkumům nebo poskytnutím dalšího rozhovoru)?